

24. DE STAD IN DE MIDDELEEUWEN EN VROEGMODERNE TIJD (versie 1.0, geaccepteerd oktober 2006)

Peter Bitter (gemeente Alkmaar), Ronald van Genabeek (BAAC) en Cees van Rooijen (RACM)

Inhoud

Deel 1 Inleiding

- 1.1: Doel en opzet
- 1.2: Geschiedenis van de stadsarcheologie
  - 1.2.1: Stadsarcheologie vóór de stadsvernieuwing
  - 1.2.2: 'Het bodemarchief bedreigd'

Deel 2 Onderzoeksthema's

- 2.1: Ontstaan en ruimtelijke ontwikkeling van de stad
- 2.2: De stad als centrum
  - 2.2.1: De stad als economisch centrum
  - 2.2.2: De stad als bestuurlijk en militair centrum
  - 2.2.3: De stad als religieus centrum
  - 2.2.4: De stad als centrum van onderwijs, kunst en wetenschap
- 2.3: De stedelijke identiteit
  - 2.3.1: Diversiteit en wooncultuur
  - 2.3.2: Materiële cultuur

Deel 3 De archeologische verschijningsvormen

- 3.1: Geogenese en landschap
- 3.2: Het stedelijke landschap
- 3.3: Postdepositionele (bronnenvormende) processen
  - 3.3.1: Ondergrond en stratigrafie
  - 3.3.2: Ontwikkeling van de bebouwing
- 3.4: Methoden en technieken
- 3.5: Chronologie
- 3.6: Lokale gemeenschap
  - 3.6.1: Huizen
  - 3.6.2: Huisraad en afval
- 3.7: Bovenlokale gemeenschappen
- 3.8: Productie, distributie en consumptie van mobilia
- 3.9: Productie, distributie en consumptie van voedsel
- 3.10: Archeologische monumentenzorg in steden
- 3.11: De staat van het bodemarchief

Literatuur

DEEL 1 INLEIDING

1.1: Doel en opzet

In dit hoofdstuk staat het archeologisch onderzoek van de stad in de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd centraal. Er zijn verschillende definities te geven van het begrip 'stad'; over het algemeen wordt uitgegaan van een combinatie van factoren die betrekking hebben op o.a. juridische status, centrumfunctie, sociale en topografische aspecten. Vaak leggen verschillende onderzoekers daarbij verschillende accenten, afhankelijk van de interesse en het onderzoeksperspectief. Voor archeologen ligt het voor de hand om bij de definitie van wat een stad is vooral de nadruk te leggen op die aspecten waarover archeologische gegevens voorhanden zijn. Dat betekent dat in dit hoofdstuk wordt uitgegaan van de stad als nederzetting waarin de uiterlijke verschijningsvorm, de ruimtelijke inrichting en de materiële cultuur van de bewoners een weerspiegeling vormen van een combinatie van activiteiten en een sociale structuur die grotendeels het gevolg zijn van de centrumfuncties die de stad voor de omringende regio vervult. In en buiten een regio kan een stad diverse centrumfuncties vervullen (economisch, bestuurlijk, militair en religieus). Naar buiten toe kan een stad zich presenteren als een eenheid, met een eigen stedelijke identiteit. De stad zelf is echter een zeer complex en pluriform geheel, waar een groot aantal mensen uit verschillende bevolkingsgroepen dicht bij elkaar woont.

De stadsarcheologie waarover dit hoofdstuk gaat richt zich op het ontstaan en de ontwikkeling van de stad volgens de hierboven geformuleerde definitie. Dit is in het verleden wel nadrukkelijk aangeduid als de archeologie *ván* de stad, in tegenstelling tot archeologie *ín* de stad. Bij dit laatste wordt al het onderzoek bedoeld dat wordt uitgevoerd binnen de tegenwoordige stad. Door de verstedelijking van de afgelopen anderhalve eeuw strekt de huidige bebouwde kom zich evenwel uit over grote gebieden die buiten de historische oude stad liggen en vaak weinig te maken hebben met het onderwerp van dit hoofdstuk. Bij de archeologie van de stad wordt het zwaartepunt doorgaans gelegd bij het onderzoek van de oude stadskern van middeleeuwse origine. De laatste jaren komt er evenwel ook meer belangstelling voor de stadswijken uit de Nieuwe Tijd, met name de 17de en soms ook de 18de eeuw, maar ook daarbij staat het onderwerp stad, zoals hierboven gedefinieerd, centraal.

Ten onrechte wordt de term stadsarcheoloog wel eens vereenzelvigd met de term gemeentelijk archeoloog; een archeoloog die werkzaam is in een bepaalde gemeente. De gemeentelijk archeoloog kan zich wel bezig houden met de archeologie van de stad, maar dat hoeft niet. Feitelijk is de term/functie 'stadsarcheoloog' (waarbij een archeoloog van de gemeente alleen met stadsarcheologie bezig is) achterhaald door de ontwikkelingen in de archeologische monumentenzorg.

In de afgelopen decennia zijn enkele hoofdthema's nadrukkelijk het onderwerp geweest van de stedelijke archeologie:

- het ontstaan van steden en prestedelijke centra
- de stad als centrum (d.w.z. economische, bestuurlijk/militaire, religieuze centrumfuncties alsmede als centrum van onderwijs, kunst en wetenschap)
- bevolkingsgroepen en wooncultuur
- ruimtelijke inrichting

Veel onderzoeksthema's die archeologisch onderzocht kunnen worden sluiten aan op het werk van andere onderzoeksdisciplines die zich op enigerlei wijze met de stad bezighouden. Een archeologische onderzoeksagenda voor de stad omvat dus ook een grote verscheidenheid aan onderzoeksthema's uit niet-archeologische onderzoeksdisciplines. De mogelijkheden van een multidisciplinaire benadering worden echter nog onvoldoende benut. Daarbij speelt mee dat er een grote achterstand bestaat in de uitwerking van opgravingen, waardoor de resultaten ervan moeilijk toegankelijk zijn voor multidisciplinair onderzoek. Als gevolg daarvan is er nauwelijks sprake van synthetiserend onderzoek. In dat licht is het dan ook wenselijk dat de brede thematiek van steden en archeologie een centrale plaats krijgt binnen een of meer universitaire instituten. Zo pleit het Convent voor Gemeentelijk Archeologen al enkele jaren voor de instelling van een leerstoel voor stadsarcheologie.

Het gebrek aan synthetiserend onderzoek heeft ook gevolgen voor de huidige praktijk bij de waardering en selectie van (potentieel) behoudenswaardige terreinen in steden. Keuzes op grond van kennislacunes zijn moeilijk te maken en de gemaakte keuzes verschillen sterk per stad, waarbij een landelijk overzicht ontbreekt.

In niet-stedelijke gebieden vindt waardering en selectie meestal plaats na een inventariserend en waarderend onderzoek door middel van grondboringen of proefsleuven. In de praktijk blijkt dat non-

destructief veldonderzoek en proefsleuven onderzoek in een stad niet mogelijk is of moeilijk geïnterpreteerd kan worden. Voor de waardering van een onderzoekslocatie is een bureauonderzoek meestal de enige mogelijkheid. Nadeel hiervan is dat er wel zicht komt op de verwachtingen, maar dat het nog niet duidelijk is of de waarden ook nog in de grond zitten. Deels kan dit ondervangen worden door ook naar potentiële verstoringen te kijken – riolen, kelders e.d. – maar totdat er daadwerkelijk in de bodem gekeken wordt blijft de gaafheid en conservering van het terrein meestal onzeker. Tijdens het bureauonderzoek wordt op basis van de al voorhanden zijnde informatie over een locatie (zoals schriftelijke, iconografische en cartografische bronnen, kennis uit onderzoeken in de omgeving, bouwhistorisch onderzoek en bouwdoSSIERS) een archeologische verwachting opgesteld. Door deze verwachting te toetsen aan de thema's uit de nationale onderzoeksagenda en uit de lokale of regionale onderzoeksagenda kan de waardering plaatsvinden en kan een selectie worden gemaakt. Vooral voor de waardering op inhoudelijke criteria, zoals zeldzaamheid, representativiteit, informatiewaarde en ensemblewaarde, is het wenselijk om naast een nationale ook een lokale onderzoeksagenda op te stellen voor één specifieke stad. Doorgaans is dat een onderdeel van een gemeentelijke onderzoeksagenda, soms van een regionale agenda. Dit omdat de lokale stand van het onderzoek en beschikbare informatie uit andere lokale bronnen in een dergelijke lokale agenda wel en in een landelijke agenda niet of slechts beperkt kunnen worden meegenomen. Vaak ontstaat pas door een reeks opgravingen binnen een stad een beeld van de ontwikkelingen in die stad. Dat beeld is vervolgens wel weer van waarde voor de vraagstellingen op regionale en nationale schaal. In dit kader kan het ook van belang zijn om voor de waardering van nieuwe onderzoekslocaties oud onderzoek uit te werken.

1.2: Geschiedenis van de stadsarcheologie

Als wetenschappelijk vakgebied is de stadsarcheologie de pioniersfase nog maar amper ontgroeid.¹ Het vakgebied is nog sterk in beweging, niet alleen doordat de omvang van het stadsarcheologisch onderzoek de afgelopen 25 jaar spectaculair is gegroeid, maar ook doordat er aandacht komt van én voor de niet-archeologische onderzoeksdisciplines die zich met de geschiedenis van de stad bezighouden. Diverse opmerkelijke opgravingen maakten in de zeventiger en tachtiger jaren van de 20ste eeuw onmiskenbaar duidelijk dat archeologische resten belangrijke bronnen van informatie over de vroege stadsgeschiedenis opleveren, met name over de periode vóór de 14de eeuw.² In de negentiger jaren bleek dat de archeologie ook voor de jongere perioden wezenlijk kan bijdragen aan de kennis over de stad. Helaas is een werkelijk multidisciplinaire aanpak echter zeldzaam. In dit hoofdstuk zal de noodzaak van zo'n aanpak nog op verschillende plaatsen ter sprake komen.

1.2.1: Stadsarcheologie vóór de stadsvernieuwing

Vóór 1960 was er in Nederland nauwelijks sprake van wetenschappelijke archeologische belangstelling voor de middeleeuwse binnensteden. Als er in binnensteden werd opgegraven ging het om incidentele onderzoeken, veelal gericht op specifieke objecten zoals kerken, vestingwerken of kastelen. Dit kan worden verklaard door de belangstelling van destijds voor de architectuurgeschiedenis van bijzondere, individuele gebouwen op zichzelf (dat wil zeggen: niet als onderdeel van stedelijke ontwikkelingen). Vaak wordt deze fase van de stadsarcheologie aangeduid als 'archeologie *in* de stad', anders dan de archeologie *van* de stad.³

Het nederzettingsonderzoek in de binnenstad van Groningen, dat vanaf 1928 tot in de dertiger jaren van de 20ste eeuw werd verricht door A.E. van Giffen vanuit het Biologisch-Archeologisch Instituut (BAI) van de plaatselijke universiteit, was lange tijd een unicum. In de loop van de vijftiger jaren nam de interesse voor de geschiedenis van de stad als geheel toe. Dit leidde in enkele Nederlandse binnensteden tot opgravingen. Na de Groningse start werd het universitaire stadsarcheologische onderzoek in 1954 hervat door de Universiteit van Amsterdam. In dat jaar verrichtte het Instituut voor Pre- en Protohistorie (IPP) een opgraving op het Oudekerksplein in Amsterdam. Vanuit dit instituut werd tot 1971 systematisch onderzoek verricht naar de vroegste ontwikkeling van Amsterdam, vanaf 1960 geleid door H.H. van Regteren Altena. Zijn aanstelling werd in 1980 omgezet in de eerste (en tot dusverre enige) universitaire leerstoel in de middeleeuwse archeologie van Nederland. Daarnaast

¹ Er is geen actuele bibliografie van de stadsarcheologie in Nederland, terwijl de Archis-informatie over verrichte stadskernopgravingen minimaal en onvolledig is. De meest recente bibliografische overzichten bieden Smink 1990 en Sarfatij 1990(a). De literatuurlijst bij dit hoofdstuk is tot op zekere hoogte bruikbaar als bibliografie, maar is niet met die intentie opgesteld en dus verre van volledig.

² Zie bijvoorbeeld Sarfatij 1973; Verhaeghe & Janssen 1984; Sarfatij 1990(a); 1990(b); Janssen & Verhaeghe 1992; Verhaeghe 1994.

³ Dit onderscheid is voor het eerst gedefinieerd door Galinié 1982 en voor Nederland toegelicht in Verhaeghe & Janssen 1984.

werd in deze periode ook onderzoek verricht naar de stedelijke ontwikkeling van het oude Stavoren (ROB, 1963-1964) en de vroegste ontwikkelingen van Medemblik (IPP, 1967-1970).⁴

De universitaire inzet was echter geen lang leven beschoren. Het IPP verlegde de aandacht naar grootschalig nederzettingsonderzoek van het platteland, met nadruk op de Vroege Middeleeuwen. Sindsdien is de universitaire inzet voor het stadsarcheologie nauwelijks van betekenis geweest. Internationaal gezien groeide de belangstelling voor de stadsarcheologie in de zestiger jaren. Anders dan in Nederland leidde de periode van de Wederopbouw in een aantal Europese steden tot indrukwekkende opgravingen en publicaties (bijv. Keulen, Lübeck en Aken). In Nederland startte de Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) in 1967 met grootschalige opgravingen van de vroegmiddeleeuwse handelsplaats Dorestad bij een nieuwbouwwijk van Wijk bij Duurstede, onder leiding van W.A. van Es. Ondanks dat het daarbij niet gaat om 'stadsarcheologie' in de strikte zin, betrof dit wel de belangrijkste centrale plaats in de Nederlandse Vroege Middeleeuwen. Bovendien kan de huidige stad Wijk bij Duurstede worden opgevat als de opvolger van het vroegmiddeleeuwse Dorestad.

De stadsarcheologie kwam in Nederland pas werkelijk van de grond toen het rijk halverwege de jaren zestig forse subsidies beschikbaar stelde voor de stadsvernieuwing van de veelal sterk verwaarloosde oude binnensteden. De daaruit voortvloeiende saneringen betekenden een ongekeerde aanslag op het stedelijke bodemarchief, waarbij de inzet vanuit de ROB (en de korte bijdrage van het IPP) slechts een druppel op een gloeiende plaat waren. Vanaf 1971 namen diverse gemeenten hun eigen verantwoordelijkheid voor het stedelijke bodemarchief door de aanstelling van een gemeentelijke archeoloog.

1.2.2: 'Het bodemarchief bedreigd'

In 1982 publiceerde de ROB een rapport met de pakkende titel *Het bodemarchief bedreigd, archeologie en planologie in de binnensteden van Nederland*.⁵ Daarin werd de archeologische situatie geïnventariseerd van de 147 middeleeuwse nederzettingen met stadsrechten die in de loop der tijd ook daadwerkelijk waren uitgegroeid tot nederzetting met stedelijk karakter. Hiermee werd het voorbeeld gevolgd van een Brits onderzoek dat in 1972 was gepubliceerd onder de titel *The erosion of history*. Het doel van de Nederlandse inventarisatie was te bepalen welk percentage van het stedelijk bodemarchief als verloren kon worden beschouwd en welke percentage op korte termijn met vernietiging werd bedreigd. De twee percentages samen werden omgezet in de zogeheten 'erosie-factor' op een schaal van I (niet direct verontrustend: <5%) tot IV (rampzalig: >15%). Het onderzoek werd uitgevoerd door twee studenten (J.M. Poldermans en J. Sparreboom), onder begeleiding van ROB, IPP, het Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

De uitkomst was schrikbarend: in bijna 40% van de steden bleek de situatie ernstig of rampzalig te zijn. De conclusie in dit rapport luidde dan ook: "Het is ondenkbaar dat de twee genoemde instellingen (ROB en IPP) ooit in staat zouden zijn de snelle erosie van het archeologische erfgoed in onze steden in ook maar enigszins voldoende mate met onderzoek te begeleiden". Deze constatering zou richtinggevend worden voor de ontwikkeling van de stadsarcheologie in Nederland. De auteurs zagen het meeste heil in de aanstelling van stadsarcheologen bij de grootste gemeenten. Deze gemeente-archeologen zijn een typisch Nederlandse ontwikkeling als gevolg van de grootschalige ontwikkelingen in de oude binnensteden. De organisatie op lokaal niveau maakt het immers mogelijk snel en adequaat op ontwikkelingen te reageren en tot veldonderzoek over te gaan. Echter, doordat het onderzoek vanuit afzonderlijke steden werd georganiseerd en gefinancierd kwam vergelijkend en synthetiserend onderzoek op regionaal en nationaal niveau nauwelijks van de grond.

Bij de ROB was inmiddels onder leiding van H. Sarfatij het onderzoeksproject 'Urbanisatie van het Nederlandse rivierengebied in de Middeleeuwen' gestart. Het project zou zich 'beperken' tot doelgericht onderzoek naar urbanisatie in de steden Dordrecht (vanaf 1968), Nijmegen (vanaf 1979), Deventer (vanaf 1980) en Tiel. In deze steden werd tijdens tientallen omvangrijke opgravingen een schat aan informatie en vondsten verzameld.

Het urbanisatieproject werd door de ROB echter langzaam afgebouwd toen het archeologische veldonderzoek in de loop der tijd werd overgenomen door de nieuw aangestelde gemeentelijke archeologen in Nijmegen, Dordrecht en Deventer. Helaas is het overgrote deel van de opgravingen in het urbanisatieproject dan ook niet uitgewerkt en gepubliceerd. Wel promoveerde H. Clevis op een onderzoek in Nijmegen en werden de vondsten uit 172 beerputten uit de vier genoemde steden gepubliceerd.⁶ Recentelijk is Sarfatij gepromoveerd op een onderzoek waarin de resultaten van een

⁴ Sarfatij 1973; Heidinga & Van Regteren Altena 1989.

⁵ Van Es *et al.* 1982.

⁶ Clevis 1987; Bartels 1999.

aantal opgravingen in Dordrecht in een breder kader geplaatst worden.⁷ Aardewerkvondsten uit Dordrecht worden momenteel onderzocht in het kader van promotie-onderzoek door S. Ostkamp. In veel andere steden werd het bodemarchief min of meer aan zijn lot overgelaten. Gelukkig leefde de lokale belangstelling voor archeologische vondsten in veel gemeenten op en kreeg men meer oog voor de betekenis van het bodemarchief voor de plaatselijke geschiedenis. Vrijwilligers van lokale historische verenigingen met amateur-werkgroepen begonnen met onderzoek in bouwputten. De resultaten hiervan wekten de belangstelling op van inwoners en gemeentebesturen. Daarnaast bood het toenmalige ministerie van CRM, vertegenwoordigd door de ROB, ondersteuning voor de structurele organisatie van het onderzoek op lokaal niveau. Dit leidde er in een aantal gevallen toe dat gemeenten een eigen archeoloog aanstelden en een opgravingsbevoegdheid verwierven.

1.2.3: Latere ontwikkelingen

Sinds 1982 heeft de gemeentelijke inzet in de stadsarcheologie een grote vlucht genomen. In het begin ging dat nog naar mondjesmaat, maar na de ondertekening van het Verdrag van Malta in 1992 nam het aantal gemeentelijk archeologen met sprongen toe. Momenteel zijn er bijna 40 gemeenten met een eigen archeoloog. Deze hebben echter niet allemaal een eigen opgravingbevoegdheid. Van de 147 steden die voor *Het bodemarchief bedreigd* waren geselecteerd (waaronder de meeste oude binnensteden) heeft het grootste deel inmiddels een gemeentelijk archeoloog. In ruim 100 kleinere historische stadskernen is het archeologisch onderzoek echter minimaal. Hetzelfde geldt voor de vele honderden dorpskernen. Ook daar vertoont de belangstelling voor het eigen bodemarchief echter een stijgende lijn; verwacht en gehoopt wordt dat de implementatie van Malta in de herziene Monumentenwet 1988 het onderzoek daar een kans gaat krijgen.

De stadsvernieuwing heeft in veel steden wonden geslagen. Tussen 1975 en 1990 is naar schatting ongeveer een kwart van het totale Nederlandse stedelijke bodemarchief ongezien vernietigd! Tegelijkertijd was er toch sprake van een overstelpende hoeveelheid aan archeologisch onderzoek. Vooral omdat de financiële middelen van de (vaak nog kleine) gemeentelijke archeologische diensten gering waren, moesten er keuzes worden gemaakt. Niet zelden moest er gekozen worden tussen op te graven locaties, waarbij men zich inhoudelijk baseerde op een – meestal impliciete - lokale onderzoeksagenda. Daarnaast werden de inspanningen in de meeste gevallen gericht op het opgraven, en niet zozeer op uitwerking en conservering. In een enkele gemeenten was het bergen van vondsten en het documenteren zelfs de hoofdtaak die de gemeente zich had gesteld: het opgravingsmateriaal werd dan zodanig beheerd dat het ter beschikking kon worden gesteld aan eventuele belangstellende (externe) wetenschappelijke onderzoekers. Dit weerhield de archeologen in die gemeenten er echter niet van om toch aan publicaties te werken. Sinds 2004 wordt van alle opgravingen in principe binnen twee jaar een rapportage gepubliceerd.

In de loop der jaren zijn er in enkele steden meer doelgerichte vraagstellingen geformuleerd en is er sprake van een gemeentelijke onderzoeksagenda (één van de eerste was 's-Hertogenbosch in 1980). Deze agenda's vormen één van de bouwstenen voor een gemeentelijk archeologiebeleid.⁸

Als gevolg van de hierboven beschreven ontwikkelingen is de wetenschappelijke opbrengst van het Nederlandse stadskernonderzoek tot dusver bescheiden gebleven. Hetzelfde probleem doet zich overigens ook voor in de ons omringende landen. Een groot deel van het opgegraven materiaal is niet gepubliceerd. Als gemeente-archeologen er al in zijn geslaagd hun onderzoek te publiceren gaat het meestal om resultaten van individuele opgravingslocaties, niet zelden gepubliceerd in de vorm van kronieken of verslagen. De beschikbare syntheses van onderzoeksresultaten beperken zich doorgaans tot één stad. De onderwerpen en thema's van deze publicaties zijn zeer uiteenlopend. In de meeste publicaties ligt de nadruk op de ruimtelijke ontwikkeling van de individuele stad, vestingwerken, de ontwikkeling van de huizenbouw en op opgegraven gebruiksvoorwerpen (met de nadruk op aardewerk). Er is daarbij nauwelijks sprake van een theoretisch kader.

Mede door de stadsarcheologie is de belangstelling voor de archeologie van de jongere historische perioden toegenomen. Dit geldt met name voor de periode 15de-18de eeuw en de onderwerpen huizen en huisraad. De belangstelling voor huizen hangt sterk samen met de opkomst van het bouwhistorisch onderzoek. In de jaren vijftig groeide de belangstelling voor bouwgeschiedenis.⁹ In de jaren zestig werd de bouwgeschiedenis van woonhuizen op de Technische Hogeschool te Delft (thans TU Delft) een zelfstandig vakgebied, gedoceed door Temminck Groll. Vanaf de zeventiger jaren

⁷ Sarfatij 2006.

⁸ Janssen 1980, geactualiseerd in Janssen 1983, 10-26. Andere belangrijke voorbeelden: Cramer & Krauwer 1991 en Hendriks 1996. Inmiddels worden in meerdere gemeenten beleidsnota's opgesteld waarin ook onderzoeksthema's zijn omschreven, bijvoorbeeld de *Nota cultuurhistorie gemeente Gouda* (2004).

⁹ Dit resulteerde o.a. in de dissertaties van Temminck Groll (1963) en Zantkuijl (1993).

werden er in verschillende steden gemeentelijke bouwhistorici aangesteld. Zij werken vaak nauw samen met gemeentelijke archeologen.

In 2002 heeft de Universiteit Leiden een leerstoel ingesteld voor bouwhistorie. Deze wordt momenteel bekleed door D.J. de Vries. Hoewel er al jaren plannen bestaan voor een leerstoel stadsarcheologie is dat tot op heden niet gerealiseerd. Voor het ontwikkelen van meer overkoepelende vraagstellingen en het uitvoeren van breder onderzoek naar de Nederlandse steden is dit een groot gemis. Het streven om in Nederland een dergelijke leerstoel te verkrijgen is dan ook een van de speerpunten van het Convent voor Gemeentelijk Archeologen.¹⁰

DEEL 2 ONDERZOEKSTHEMA'S

Hieronder worden enkele hoofdthema's geschetst voor het archeologisch onderzoek naar de stad. De aangebrachte indeling oogt soms wat gekunsteld doordat de gepresenteerde thema's in werkelijkheid sterk met elkaar vervlochten zijn.

2.1: Ontstaan en ruimtelijke ontwikkeling van de stad

Afgezien van enkele doelbewust gestichte steden hebben veel steden een prestedelijke of vroegstedelijke ontwikkeling doorgemaakt. Dat wil zeggen: een fase waarin stedelijke kenmerken minder duidelijk aanwezig zijn dan in later tijd. Hierbij dringt zich de vraag op of deze prestedelijke nederzettingen van begin af aan anders waren dan de omringende nederzettingen, of dat er sprake is van een ontwikkeling van een 'normale' agrarische nederzetting tot een prestedelijke nederzetting. Hierin tekenen zich chronologische en regionale verschillen af.¹¹

Nederzettingen in de prestedelijke fase kenmerken zich door de overwegende betekenis van niet-agrarische middelen van bestaan en een daaraan gerelateerde ruimtelijke inrichting en bebouwing, een hogere bevolkingsdichtheid en een sociale structuur die afwijkt van die op het platteland. Deze nederzettingen kenmerken zich daarnaast door centrumfuncties die zij ten opzichte van andere nederzettingen in de omringende regio vervullen. Uit internationaal en nationaal onderzoek blijkt dat in de ontstaansgeschiedenis van prestedelijke nederzettingen uiteenlopende economische, politiek/militaire en religieuze factoren een rol spelen, evenals omgevingsfactoren zoals reliëf, land- en waterwegen en natuurlijke havens. Bij dit laatste moet benadrukt worden dat in Nederland juist het water, als handels- en communicatieroute, veelal een dominante rol speelt. Daarmee is (bevaarbaar) water een belangrijke vestigingsfactor en daarnaast in ruimtelijke ontwikkelingen vaak sterk sturend. In het algemeen wordt in het onderzoek grote nadruk gelegd op de tegenstelling tussen stad en platteland. Dit blijkt juist bij de vroege steden niet altijd verhelderend te werken. Zo zijn er plaatsen die wel een stedelijke aanzet kennen, maar zich naderhand nauwelijks van een plattelandsnederzetting lieten onderscheiden (bijvoorbeeld Beverwijk, dat in 1298 stadsrechten kreeg). Sommige steden raken later in verval (bijvoorbeeld Eindhoven). Hier wreekt zich het gebrek aan onderzoek in dorpskernen, waarvan vele in de 10de-13de eeuw zijn ontstaan. In die dorpen was tot op zekere hoogte eveneens sprake van centrumfuncties, met bijvoorbeeld de parochiekerk, een vestiging van een lokale heer, een markt (soms hadden dorpen ook privileges voor een jaarmarkt) en een bescheiden hoeveelheid nijverheid. Hier kon men bijvoorbeeld ook huistypen aantreffen die weinig verschilden van die in steden. Hoewel dit NOaA-hoofdstuk gewijd is aan steden, is een aantal thema's dus eveneens van toepassing op dergelijke dorpskernen.

Generaties van steden

Bij het onderzoek naar de prestedelijke fase van steden kan er een verdeling worden gemaakt in 'generaties' van steden. Vroege vormen van stadsontwikkeling zijn bekend uit de Romeinse en de Karolingische tijd (tot ca. de 10de eeuw). Met name in de 12de-14de eeuw neemt het aantal stedelijke nederzettingen snel toe. In de eerste periode gaat het om steden die door de Romeinen zijn gesticht of ontstaan zijn uit voormalige *castella*, zoals Nijmegen, Maastricht en Utrecht, maar ook kleinere steden als Cuijk en Woerden. Voor deze steden is het van belang te onderzoeken welke centrumfuncties ze in de Romeinse tijd vervulden en of deze centrumfuncties in een of andere vorm zijn gecontinueerd in de middeleeuwse stadsontwikkeling. Deze vraag over de continuïteit van bewoning en centrumfuncties, of juist het ontbreken daarvan, is niet eenvoudig te beantwoorden. Een (schijnbare) discontinuïteit in de bewoning kan immers het gevolg zijn van postdepositionele

¹⁰ Zie het beleidsplan 2005-2009 van het Convent van Gemeentelijk Archeologen (CGA).

¹¹ Zie hiervoor de corresponderende periode- en regiospecifieke hoofdstukken van de NOaA.

processen zoals erosie, terwijl een opeenstapeling van vondsten uit verschillende periode niet automatisch continuïteit in bewoning en centrumfuncties hoeft te betekenen. Bovendien werden gebouwen uit de Romeinse tijd die nog overeind stonden nog vaak lange tijd hergebruikt, waardoor continue bewoning archeologisch moeilijk herkenbaar is.

De volgende generatie wordt gevormd door Karolingische handelsplaatsen als Dorestad, Medemblik en Deventer. Het gaat daarbij om nederzettingen die gelegen zijn aan goed bevaarbaar water en waarvan de bewoners participeerden in lange-afstandshandel en daarnaast een eigen ambachtelijke productie hadden. Nog onbeantwoord zijn talrijke vragen over de organisatie en structuur van de productie en de handel, de relatie tussen agrarische en niet-agrarische activiteiten, de nederzettingsstructuur en de rol van kerkelijke instellingen en wereldlijke bestuurders in de sociale organisatie. Bij deze Karolingische groep voegen zich in de 10de eeuw vroege stedelijke nederzettingen als Stavoren, Tiel en de handelswijk in Utrecht. Ook de oorsprong van Groningen gaat terug tot de 10de eeuw; hier betreft het echter een handelsnederzetting aan een belangrijke *landroute*. De derde generatie bestaat uit de grote aantallen steden die zich in de loop van de 12de-14de eeuw in een 'urbanisatiegolf' hebben ontwikkeld. In oostelijk Nederland ontstonden diverse steden bij politieke en religieuze machtscentra, terwijl in het hertogdom Brabant veel steden werden gesticht, zoals 's-Hertogenbosch, Eindhoven, Helmond en Oisterwijk. De snelle opkomst van de Hollandse steden was zeer opmerkelijk, mede door de nauwe banden met het platteland, dat in de loop van de 13de en 14de eeuw werd geïntegreerd in een op export gerichte (deels niet-agrarische) productie. De handel en communicatie via het water is hier een dominante factor. In veel steden in Holland, Zeeland en rondom de Zuiderzee waren visvangst en vishandel van grote betekenis.

Bevolkingsdichtheid

Een opvallend kenmerk van de stad is de grote bevolkingsdichtheid. De daarmee gepaard gaande hoge dichtheid van de bebouwing was vooral het gevolg van de wens om nabij de markten, kades of hoofdwegen te wonen, maar is ook onlosmakelijk verbonden met de beperkte hoeveelheid ruimte binnen de vestingwerken. Middeleeuwse stadskernen worden wel beschreven als het resultaat van 'organische groei', maar dit neemt niet weg dat er ook sprake is geweest van overheidsbemoediging bij het inrichten van deze beperkte ruimte.¹² Dit betreft onder meer de aanleg en inrichting van de openbare ruimte, aanleg en onderhoud van infrastructuur, aanleg (ophoging) en inrichting van nieuwe gebieden, etc. Particuliere eigenaren hadden wel een flink aandeel in werkzaamheden die we thans tot overheidstaken zouden rekenen. Zo kwam het onderhoud (en soms ook de aanleg) van straten en kaden vóór het eigen huis vaak ten laste van de omwonenden. De stedelijke overheid hield hier toezicht op.

Naarmate de verdichting in de stad toenam (mede door opsplitsing van huizen) begon men ook buiten de muren uit te breiden. Soms werd het initiatief daarvoor genomen door de stedelijke overheid, die eerst zorgde voor de infrastructuur en daarna kavels verkocht. In andere gevallen werd er echter op particulier initiatief buiten de muren gebouwd, waarbij de situatie eerst werd gedoogd en de infrastructuur en verdedigingswerken pas later werden aangelegd. Het uitbreiden van de stad gebeurde vaak in gebieden die door de lage, natte ligging niet direct geschikt waren voor bewoning en daarom werden opgehoogd of aangeplempt. Ook daarvoor geldt dat het initiatief daartoe soms uitging van de stedelijke overheid, soms van particulieren.

De structuur van een stad werd mede bepaald door de functies die er letterlijk een plaats moesten vinden. Marktplaatsen lagen veelal centraal in de stad, in het verlengde van één of twee hoofdwegen (over water of land). Daarbij bevonden zich vaak een grote kerk, het stadhuis en andere publieke gebouwen zoals een waag, overdekte markthallen en gildehuizen, alsmede huizen van vooraanstaande burgers.¹³ Daarnaast werd het plein gebruikt voor openbare strafvoltrekkingen, militaire exercities en allerlei manifestaties. Het is de vraag of er bij aanvang van de stedelijke ontwikkeling sprake was van doelbewuste stichting van een marktterrein, of dat een markt pas in later tijd werd aangelegd bij een (opbloeiende) handelsplaats - bijvoorbeeld naast bestaande bebouwing of ten koste daarvan. Dit is bij uitstek een vraag die archeologisch onderzocht kan worden. Daarnaast konden bepaalde straten en kades bestemd zijn voor gebruik als speciaalmarkt.

Bij de ontwikkeling van de stad kon concentratie optreden van bepaalde ambachten en handelsactiviteiten. Dit was soms het gevolg van direct overheidsingrijpen, maar in andere gevallen het resultaat van een meer 'natuurlijk' proces, dat onder andere werd ingegeven door economische en praktische motieven. Tot ver in de moderne tijd lagen er binnen de stad vaak nog boerderijen. Deze waren veelal excentrisch gelegen en hadden het grootste deel van de landbouwgrond buiten de stadsmuren.

---

¹² Peteri 1913.

¹³ Noordegraaf 1986.

Het intensieve gebruik van de grond langs de belangrijkste hoofdwegen, kades en pleinen leidde er toe dat stadshuizen veelal een smalle voorgevel hadden en (om voldoende volume te verkrijgen) een grote lengte. In de meeste steden in de Lage Landen had de meerderheid van de huizen een kaprichting die haaks op de straat lag. Aangezien de nering meestal gericht was op de straatzijde, hadden de meeste panden een indeling met een werkplaats/winkelfunctie aan de voorzijde en woonruimte aan de achterzijde. Bij grotere bedrijven, waar de inpandige ruimte niet volstond, werden de bedrijfsruimten ook wel aan de achterzijde aangelegd, waarbij voor de ontsluiting vaak een ruime steeg langs het huis werd aangebracht.

In veel steden waren er binnen de stadsmuren aanvankelijk nog diverse open plekken, die pas in de loop der tijd opgevuld raakten. Waar deze (vaak openbare) terreinen voor gebruikt werden is lang niet altijd duidelijk. Mogelijk werden ze nog lange tijd voor agrarische doeleinden gebruikt, zoals het stallen van vee. De stadskloosters, die in de 14de en 15de eeuw in opkomst raakten, zijn regelmatig in dergelijke meer afgelegen hoeken van de stad gelokaliseerd. Andere kloosters bevonden zich echter temidden van de bestaande bebouwing, met name indien een schenker zijn huis en erf hiervoor beschikbaar had gesteld.

Het gebruik van de ruimte binnen de stad vormde een steeds terugkerende bron van conflicten en een voortdurende zorg voor de stedelijke overheid. Dit geldt onder meer voor de aanleg, verharding, onderhoud en het schoonhouden van straten, grachten, vaarten, kades, sluizen en havens, voor conflicten over het bouwen op andermans terrein, het al dan niet bouwen van gemeenschappelijke zijmuren, de hoogtes van huizen, het gebruik van niet-brandbare bouwmaterialen, etc. Door de dichte bebouwing bestond er in de middeleeuwse steden een grote angst voor stadsbranden. Vrijwel iedere stad is in de loop van haar bestaan een of meerdere malen geheel of gedeeltelijk afgebrand. Dit leidde tot tal van keuren over het brandveilig bouwen, waardoor de eerdergenoemde 'verstening' weer werd bevorderd.

Een andere bron van zorg voor het stadsbestuur en stedelingen was de hygiëne. In het algemeen kan worden gesteld dat de hygiëne steden in de 15de en 16de eeuw een groeiend probleem werd.

Vervuiling van het oppervlaktewater was een grote zorg, terwijl ook het grondwater steeds minder geschikt werd voor menselijke consumptie en alleen nog bruikbaar voor vee en voor de schoonmaak. Vanaf de late 16de eeuw maakte men bij de huizen daarom steeds vaker zogeheten waterkelders, waarin hemelwater werd verzameld. Voorwaarde daarvoor was wel dat het huis beschikte over dakgoten. De opkomst van waterkelders ging derhalve samen met de vervanging van rieten daken door harde daken met dakgoten en daarmee dus ook met het proces van verstening.

Aandachtspunten

De vragen die voor dit thema van belang zijn, betreffen de al dan niet agrarische oorsprong en ontwikkeling van de prestedelijke kern, de rol van lokale machthebbers in de stedelijke ontwikkeling, en de regionale verschillen daarin. Deze verschillen ontstonden onder meer door de verschillende agrarische specialisaties die zich in het achterland van de steden ontwikkelden. Archeologische bronnen zijn van groot belang voor het onderzoek naar deze ontwikkelingen en de factoren waardoor ze werden bepaald. Dat betreft in de eerste plaats ruimtelijke structuren (bijv. bouwwerken, infrastructuur, verkavelingspatronen, e.d.) die niet uit andere bronnen van informatie bekend zijn. Schriftelijke bronnen uit de eerste eeuwen van het bestaan van een stad zijn immers vaak schaars en voor meerdere interpretaties vatbaar. In de meeste steden is er bovengronds vaak weinig bewaard gebleven van de oudste bebouwing, waardoor de mogelijkheden voor bouwhistorisch en architectuurhistorisch onderzoek beperkt zijn. Ook blijkt dat er in deze vroegste fasen vaak nog sprake is van een grote dynamiek in de ruimtelijke inrichting (houtbouw is immers flexibeler dan steenbouw). Daardoor is het niet zonder meer mogelijk om elementen van de latere stadsplattegrond terug te projecteren op de ontstaanstijd. Zo is bijvoorbeeld de nederzetting Leiden in de eerste helft van de 13de eeuw vermoedelijk opnieuw ingericht, met andere rooilijnen langs de hoofdas van de Breestraat.¹⁴

Wat betreft de politieke factoren die een rol hebben gespeeld bij de vorming van steden zijn we voornamelijk aangewezen op schriftelijke bronnen. Politieke en strategische ontwikkelingen kunnen echter hun uitdrukking hebben gekregen in ruimtelijke, archeologisch zichtbare elementen, zoals verdedigingswerken of een versterkte residentie van een machthebber.¹⁵ Zo gaven de recente opgravingen in een grote tufstenen residentie uit de 11de eeuw in Zutphen, direct naast de tufstenen

¹⁴ Hallewas 1982; Bitter & De Baar 1992.

¹⁵ Henderikx 2005.

Walburgiskerk, aanleiding tot een belangrijke herinterpretatie van de vroegste geschiedenis van de stad en de rol daarin van de Duitse keizer en de bisschop van Utrecht.¹⁶

In sommige gevallen is de residentie van een machthebber zelfs niet of nauwelijks uit schriftelijke bronnen bekend, zoals bijvoorbeeld het kasteel van Amsterdam.¹⁷ Dat geldt ook voor een gebouwencomplex in Alkmaar met de naam Het Hooge Huijs (pal naast de Grote Kerk), dat voor het eerst rond 1500 in schriftelijke bronnen wordt vermeld maar waarvan uit archeologisch onderzoek bleek dat dit terrein al in de 11de/12de eeuw was omgracht. Mogelijk hebben we hier dan ook te maken met een grafelijk hof.¹⁸ In dat geval past Alkmaar in een patroon, aangezien aan alle 12de-eeuwse handelscentra in Holland grafelijke hoven blijken te zijn verbonden.¹⁹

Hiermee komen we op een ander belangrijk aandachtspunt, namelijk de rol van de lokale machthebber in het ontstaan en de ontwikkeling van de stad. Heeft deze machthebber zich bewust gevestigd bij een opkomende handelsplaats, of is omgekeerd juist de vestiging van deze machthebber een aantrekkende factor voor handel en nijverheid geweest? Of gaan deze zaken samen en is dit een kip-en-ei vraagstelling? Soms lijkt de prestedelijke nederzetting ouder dan het grafelijke hof, maar is het de vraag of er reeds sprake was van een handelsplaats of dat er aanvankelijk alleen sprake was van een agrarische nederzetting. Dit probleem speelt ook buiten Holland, bijvoorbeeld in Breda.²⁰ Voor onderzoek van de economische factoren die een rol hebben gespeeld bij de vorming van steden kunnen archeologische en schriftelijke bronnen elkaar aanvullen, zoals enerzijds gegevens over voedsleconomie, ambachten²¹ en handelsgoederen, en anderzijds tolgegevens, handelscontacten en handelsprivileges (zie hiervoor ook 'De stad als economisch centrum', § 2.2.1).

2.2: De stad als centrum

Een van de kenmerken van de stad is dat ze een of meer centrumfuncties vervult. Daarvan zijn sommige slechts in beperkte mate met archeologische middelen te onderzoeken. Dit geldt met name voor de centrumfuncties op het gebied van kunst en onderwijs. De archeologie is vooral van grote waarde voor onderzoek naar de betekenis van de stad op economisch, bestuurlijk, militair en religieus terrein. De term centrumfunctie geeft al aan dat de stad niet los gezien kan worden van het ommeland: dat kan de regio zijn, maar ook een meer grofmazig netwerk van (bijvoorbeeld) handelssteden.

In een regionaal verband kon er een hiërarchie van steden ontstaan, waarbij één of meer steden een centrale functie vervulden ten opzichte van de andere steden. Dit kon betrekking hebben op verschillende functies, vaak in combinatie. Zo waren er in de zestiende eeuw talrijke kleinere steden die op allerlei gebied afhankelijk waren van grotere steden als Groningen, Zwolle, Deventer, Nijmegen, 's-Hertogenbosch, Maastricht, Utrecht of Amsterdam. Door verschillende oorzaken kon er bovendien sprake zijn van verschuivingen van centrumfuncties, waardoor deze soms door andere steden overgenomen werden.

2.2.1: De stad als economisch centrum

De economische centrumfunctie heeft betrekking op handel, nijverheid en diensten. Het water speelt hierbij een belangrijke rol. De concentratie van die functies in een stad was niet altijd vanzelfsprekend: soms gaf het dan ook aanleiding tot conflicten tussen de stad en het platteland of tussen steden onderling.²²

Steden maakten deel uit van een lokaal, regionaal en internationaal handelsnetwerk. Dergelijke netwerken waren in de loop der tijd nogal eens aan verandering onderhevig. Zo konden zich veranderingen voordoen in de aard en hoeveelheid van goederen, in de wijze van transport (verbetering van het transportwezen, grotere variatie in vaar- en voertuigen en een veranderende infrastructuur) of in de handelspartners. De goederenstromen kunnen per stad en per periode sterk uiteenlopen qua volume, tempo (seizoensgebondenheid), afstanden en waarde. Zo kan de handel luxeproducten hebben omvat, huisraad en serviesgoed, voedsel en drank, bouwmaterialen,

¹⁶ Bastemeier & Groothedde 1999. Ook in Maastricht is een dergelijke (nog onbewezen) poging ondernomen. De discussie loopt nog (vergelijk Panhuijsen & Leupen 1990 met Theuws 2005).

¹⁷ Voor een recente samenvatting, zie Carasso-Kok 2004, 42-59.

¹⁸ Bitter 2002, 60-81.

¹⁹ Henderikx 2005.

²⁰ Vergelijk Hupperetz 2004, 15-53. Zijn hypothese dat de nederzetting voor 1200 bevolkt werd door boeren en vissers is niet sterk onderbouwd.

²¹ Op basis van de vondst van spinsteentjes stelde Baart (1981) dat Amsterdam zich in de loop van de 12de/13de eeuw ontwikkelde als centrum voor de verwerking van wol uit de regio Amsterdam.

²² Zie voorts Noordegraaf 1992; Aten 1995.

grondstoffen voor nijverheid, etc. In de loop van de Late Middeleeuwen nam het transport van bulkgoederen overal toe. Daarbij werden ook steeds meer bouwmaterialen en agrarische producten over grote afstanden getransporteerd. Tegelijkertijd vond in diverse regio's in Noordwest-Europa een specialisatie in agrarische producten plaats, zoals broodgraan, granen voor bier, vleesvee, zuivel, wol, vlas en hennep. Soms legden steden of groepen van steden zich toe op een specifieke handelsroute. Dit geldt bijvoorbeeld voor de handel met het Oostzeegebied, waarvoor diverse IJsselsteden in de 14de eeuw aansluiting zochten bij de Noord-Duitse Hanze.

In de loop van de Late Middeleeuwen ontwikkelde zich een hiërarchie van steden. Er vormde zich een dendritisch stelsel van handelscentra: een aantal steden wist de 'internationale' handel over lange afstand naar zich toe te trekken (bijv. Maastricht, 's-Hertogenbosch, Deventer, Kampen, Utrecht, Dordrecht, Amsterdam), terwijl elk daarvan weer verbonden was met steden die vooral regionale en lokale markten bedienden en de 'internationale' goederenstromen steeds meer via deze handelsmetropolen lieten verlopen.

Uiteenlopende vormen van handel vonden plaats op stedelijke jaar-, week- en dagmarkten.²³ De aard en omvang daarvan is nauw verbonden met de productie en consumptie in het achterland van de betreffende steden en met de ambachtelijke productie binnen de steden zelf. Daarnaast speelden de handelsstromen waar de stad deel van uitmaakte een rol: dit geldt bijvoorbeeld voor de stapelmarkt (opslag van goederen). Als markt- en overslagplaats van goederen heeft de stad voorzieningen nodig als havenwerken, pakhuizen, een waag, laken- en vleeshallen, etc. Ook scheepsbouw, zeilmakerij, touwslagerij en aanverwante activiteiten waren vaak een stedelijke vorm van nijverheid. Handel en de daarmee gepaard gaande internationale contacten hebben ook invloed op de mentaliteit van de stadsbewoners en de verspreiding van kennis en ideeën.²⁴

Veel steden hadden een omvangrijke nijverheidssector, waarin aangevoerde grondstoffen werden verwerkt tot halfproducten en eindproducten (zowel materiële goederen als levensmiddelen). In de meeste middeleeuwse steden waren de bierbrouwerijen en de textielnijverheid van groot belang. In enkele steden specialiseerde men zich in bepaalde producten. Dit hangt onder meer samen met de aanvoer van grondstoffen uit de omgeving of de aanwezigheid van een afzetmarkt met voldoende grootte.

In de meeste steden werd de ambachtelijke productie gereguleerd door het gildensysteem. Gilden hielden zich onder meer bezig met controle op de kwaliteit van de vervaardigde producten, wat zich onder meer uitte in het aanbrengen van merktekens op producten. Over het ambachtelijke productieproces en de inrichting van werkruimten in de Late Middeleeuwen is nog weinig bekend. Bovendien traden er in de loop der eeuwen de nodige veranderingen op als gevolg van technologische ontwikkelingen en schaalvergroting (bijv. de bierbrouwerijen in de 16de en 17de eeuw²⁵ of de scheepsbouw in dezelfde periode²⁶). Soms is er ook sprake van een voortgaande specialisatie, zoals in het geval van de smederij (wapensmeden en messenmakers).²⁷ Het is echter de vraag of schaalvergroting en de ontwikkeling van vroegkapitalistische productiewijzen in deze periode algemeen zijn. In Alkmaar is bijvoorbeeld door archiefonderzoek naar de textielnijverheid gebleken, dat deze in de periode van de 16de tot de 18de eeuw nog veel overeenkomsten vertoonde met de middeleeuwse ambachtelijke productiewijze en dat de vroegkapitalistische organisatie niet zo sterk was verbreid als algemeen wordt aangenomen.²⁸ Veranderingen in het aanbod en de organisatie van de productie hoeven niet per definitie het gevolg te zijn geweest van technologische vernieuwingen, maar kunnen ook zijn voortgekomen uit de vraag vanuit de markt (de modieuze ontwikkeling van producten). Door de handelscontacten met verder gelegen gebieden komen nieuwe ontwikkelingen in de stad meestal ook eerder tot uiting dan op het omliggende platteland.

Niet alleen de ruimtelijke inrichting van de werkplaatsen, maar ook hun ligging binnen de stad is een thema voor onderzoek, vooral wanneer bepaalde vormen van bedrijvigheid zich in een bepaald deel van de stad concentreren. Dit kan het gevolg zijn van topografische opbouw en logistiek (zoals de ligging ten opzichte van water of een marktplein), de benodigde hoeveelheid ruimte, of van stedelijke regelgeving ten aanzien van vervuulende of brandgevaarlijke activiteiten.

²³ Voor toelichting over markten en hun organisatie, zie Noordegraaf 1986.

²⁴ Zie het boedelinventaris-onderzoek van Dibbitts 2001 naar verschillen in wooncultuur tussen de handelsstad Doesburg en de vissersstad Maassluis.

²⁵ Unger 2001, 69-107.

²⁶ Vergelijk bijvoorbeeld de opgegraven scheepswerven van Zaandam (Kleij 2002) met de VOC-werf te Amsterdam (Gawronski 2002).

²⁷ Zie Baart 1986 voor een onderzoek hiernaar in Amsterdam.

²⁸ Noordegraaf 1982.

Aandachtspunten

De economische centrumfuncties van een stad worden vooral onderzocht aan de hand van schriftelijke en archeologische bronnen. Deze vullen elkaar goed aan, ook voor de periode ná de Middeleeuwen. Over de handel en nijverheid van een stad zijn tal van onderzoeksvragen te stellen. Deze worden hier in algemene termen verwoord. Per regio kunnen daarbij andere accenten worden geformuleerd.

Hoe ziet de infrastructuur voor de handel eruit? (waterwegen, landwegen, kades, havens, poorten etc.). Zijn er objecten die verband houden met transportmiddelen (schepen of hergebruikte resten van schepen in allerlei constructies zoals huizen, waterputten, beschoeiingen, grafkisten etc.; middelen voor landvervoer)? Welke producten werden er in de stad verhandeld, hoe is de lokale en regionale verspreiding van diverse producten en wat is daarvoor de verklaring? Wat is de invloed van zaken als stapelrecht, tolrecht, tolvrijdom, e.d. op de verspreiding van bepaalde goederen? Had de stad voornamelijk een functie als markt en overslagplaats, of werden er ook in de stad zelf producten geproduceerd en verwerkt om vervolgens verhandeld te worden? Hoe oefende de stedelijke of landsheerlijke overheid controle uit op het handelssysteem? Is er sprake van specialisatie in de productie of verwerking van bepaalde goederen? Hoe is deze productie georganiseerd? Wordt de kwaliteit van de producten gecontroleerd en is er sprake van uniformiteit? Zijn ambachten geconcentreerd in bepaalde wijken en wat is daarvoor de verklaring? Hoe is het productieproces opgebouwd? Wat is de inrichting van de werkplaatsen en welke materialen en technieken worden toegepast? Hoe komt technologische ontwikkeling tot uiting in het productieproces en de producten? De handelsfunctie van de stad kan archeologisch worden bestudeerd door onderzoek naar de productie van handelsartikelen (o.a. lakennijverheid, bierbrouwerij)²⁹ en onderzoek van infrastructurale voorzieningen die van wezenlijk belang zijn voor de functie als economisch centrum, zoals havens, marktplaatsen, gebouwen als de waag, lakenhal en andere overdekte marktvoorzieningen, herbergen en gasthuizen voor de huisvesting van bezoekers. De herkomst van importgoederen en de grondstoffen- en voedselvoorziening kunnen worden bestudeerd aan de hand van archeologisch vondstmateriaal, waaronder botanische en zoölogische resten uit de stad zelf.

Export van stedelijke nijverheidsproducten kan worden onderzocht door onderzoek van productieafval uit de stad en de vergelijking te maken met vondsten elders. Ook gemerkte producten vormen een belangrijke bron voor het onderzoek naar de verspreiding van handelsgoederen. Dit thema kan verder worden uitgediept door onderzoek van schriftelijke bronnen over handelsprivileges, vermeldingen van kooplui en producten in diverse steden, stedelijke keuren en handelsverordeningen, etc.

De wijze waarop een stad werd voorzien van voedsel en organische grondstoffen is een thema dat kan worden onderzocht op basis van schriftelijke bronnen, maar ook de archeologische analyse van ecologische resten biedt goede mogelijkheden. Helaas is dit thema binnen de archeologie nog sterk onderbelicht. Deze lacune verdient dan ook de nodige aandacht.³⁰ Infrastructuur en bebouwing kunnen ook worden onderzocht aan de hand van iconografische en cartografische bronnen en door bouwhistorisch onderzoek. Voor de vroegere perioden zijn we echter vrijwel uitsluitend aangewezen op archeologische bronnen.

De uitoefening van ambachten is nauw verweven met de rol van de stad als economisch centrum. Deze kan worden bestudeerd op basis van schriftelijke bronnen (gildenreglementen, verordeningen die van toepassing zijn op ambachten, gegevens over overlast en brandveiligheid, persoonlijke archieven, bedrijfsarchieven, etc.), maar ook met behulp van iconografische, cartografische en bouwhistorische bronnen. Archeologisch onderzoek levert belangrijke inzichten op over de inrichting van bedrijven en in technische voorzieningen.³¹ In die context wordt hier verwezen naar een recente publicatie over ovens uit stedelijke vindplaatsen.³² Veranderingen in de technologie en in de organisatie van de productie kunnen eventueel verbonden worden met de ontwikkeling van een ambachtelijke naar een vroegkapitalistische productiewijze, maar de archeologische bronnen kunnen evenzeer duiden op het uitblijven van deze ontwikkeling.

2.2.2: De stad als bestuurlijk en militair centrum

Veel steden hebben een functie als bestuurlijk centrum en als gevolg daarvan ook als militair centrum. De bestuurlijke centrumfuncties betreffen onder meer de uitoefening van de rechtspraak op lokaal en regionaal niveau, en het beheer van lokale en regionale bezittingen van in de stad gevestigde

²⁹ Vgl. bijvoorbeeld Dewilde, Ervynck & Wielemans 1996 (Vlaamse lakennijverheid). Voor een overzicht van de Hollandse textielnijverheid, zie het historisch onderzoek van Kaptein 1998.

³⁰ Voor overzichten van (meestal site-gebonden) ecologisch onderzoek in steden, zie: Groenman-Van Waateringe & Van Wijngaarden-Bakker 1990; Lauwerier 1994; Van Haaster 2003. Enkele historische studies: Bieleman 1992; Tielhoff 1995; De Boer 1997; Van Dam 1998; Gijsbers 1999.

³¹ Zie o.a. Groeneweg 1992; Van Rooijen 1993.

³² Van de Venne 2005.

personen en instellingen. Binnen de stad was het stadsbestuur verantwoordelijk voor rechtspraak en bestuur, via het reguleren (vooral middels keuren) van de veiligheid, handel, ambachten, sociale zorg, infrastructurele werken, de openbare ruimte, etc. In de loop der tijd strekken deze bestuurlijke activiteiten zich ook uit over allerlei zaken die de regio betreffen, zoals marktrechten, de waterhuishouding of militaire organisatie. Steden spelen bovendien een rol bij de uitoefening en consolidatie van de landsheerlijke macht, terwijl in de stad vaak ook edellieden en religieuze instellingen een vestiging hadden van waaruit (een deel van) de administratie en het bestuur van hun bezittingen in de regio werden verzorgd. In veel steden bevonden zich één of meer residenties of hoven van adellijke personen of andere machthebber(s), alsmede van religieuze instellingen. De belangrijkste hoven of residenties hadden een eigen versterking, soms zelfs in de vorm van een kasteel direct naast de stad.³³ De bestuurlijke functies van de stad werden op diverse wijzen zichtbaar gemaakt, zoals in de bouw van raadhuisen (soms voorzien van een belfort) of het aanbrengen van het stadswapen op allerlei openbare gebouwen en verdedigingswerken.

Het grootste deel van de schriftelijke bronnen die bewaard zijn gebleven, zijn tot stand gekomen als administratieve neerslag van de bestuurlijke functies van een stad. Ook archeologische bronnen kunnen echter belangrijke inzichten opleveren: in de eerste plaats kunnen er uit bepaalde perioden weinig of geen schriftelijke bronnen bewaard zijn gebleven (dit verschilt uiteraard per stad) en in de tweede plaats is de topografische en bouwtechnische informatie daarin vaak beperkt. Ten derde bieden archeologische bronnen ook inzicht in meer 'mentale' aspecten: zo hadden bijvoorbeeld vestingwerken niet alleen een praktische (defensieve) functie, maar vervulden zij ook een belangrijke rol in het uitdragen van de stedelijke identiteit (zie hiervoor ook § 2.3).

De militaire functie van de stad was onlosmakelijk verbonden met de consolidatie van bestuurlijke machtsposities. Hoewel de landsheer of de stadsheer aanvankelijk nog grote invloed had in het stadsbestuur (bijvoorbeeld door de benoeming van schout en schepenen), vertoonden de meest welgestelde stedelingen in de loop der tijd een steeds zelfstandiger gedrag. De militaire functie van de stad werd dan ook steeds meer ingezet om de eigen stedelijke politiek te dienen. Door de eigen defensie onderscheidde de stad zich voorts weer nadrukkelijk van andere nederzettingen in de regio; de stadspoorten en -torens ontwikkelden zich dan ook vaak het symbool van de stedelijke identiteit. De aard en omvang van de vestingwerken hangt nauw samen met de machtspositie van een stad, de financiële middelen en de ontwikkelingen op vestingbouwkundig gebied. De verdediging werd door de burgers van de stad zelf verzorgd, waarbij de kern van de eigen troepen in schuttersgilden (soms meer dan één in een stad) was georganiseerd. Deze schuttersgilden waren samengesteld uit vrijwilligers die met eigen wapens regelmatig oefenden.³⁴ Later was er vaak sprake van (ingehuurde) garnizoenen, die in kazernes waren ondergebracht maar in tijden van nood ook kunnen zijn ingekwartierd bij burgers. Ontwikkelingen in de krijgskunst en de organisatie van het militaire apparaat komen tot uiting in aanpassing van de vestingwerken, veranderingen in het wapentuig en het verschijnen van tal van andere infrastructurele werken van militaire aard. Vanaf de late 16de eeuw strekt de militaire infrastructuur van een stad zich steeds vaker uit tot buiten de stadsmuren, middels landwerken, schansen en andere versterkingen, bijzondere wegeaanleg en waterwerken in de omgeving.³⁵ In de loop van de 19de eeuw culmineerde dit in de aanleg van de Stelling van Amsterdam.

Versterkingen

Veel steden werden al vroeg in hun ontwikkeling voorzien van enigerlei verdedigingswerk. Soms ging het daarbij alleen om een gracht met een aarden wal. Een vroeg voorbeeld daarvan is de aarden wal rond het 9de-eeuwse Deventer, die onlangs is onderzocht.³⁶ Welvarende steden konden zich een stenen muur veroorloven. De ontwikkeling van de ommuring hangt sterk samen met het (militaire) belang van de stad en haar financiële draagkracht. Daarbij spelen de noodzaak tot uitbreiding (bevolkingsgroei) en vernieuwde strategische inzichten een belangrijke rol. In veel steden kwam een oudere stadsmuur door latere uitbreidingen binnen de bebouwing te liggen. Restanten van deze muren zijn nu nog vaak in de bebouwing bewaard gebleven en worden soms bij archeologisch en bouwhistorisch onderzoek aangetroffen.

Het onderzoek van deze oudste muren is vaak erg complex, aangezien daarvoor allerlei kleine waarnemingen en fragmentarisch bewaarde resten aan elkaar gekoppeld moeten worden. In 's-

³³ Het blijkt dat in de 12de eeuw vrijwel alle Hollandse steden een grafelijk kasteel hadden (Henderikx 2005). Andere voorbeelden van stedelijke versterkingen: Eindhoven en Helmond (Arts 1992; Arts, Roosenboom & Van Zalinge-Spooren 2001), Zutphen (Bastemeijer & Groothedde 1999) en Amsterdam (Gawronski 2004).

³⁴ Zie o.a. Levy-van Halm 1988; Knevel 1991.

³⁵ Zie bijvoorbeeld bij Bourtagne (Overdiep 1993).

³⁶ Bartels 2006.

Hertogenbosch is al in 1983 geprobeerd de loop van de oudste stadsmuur te reconstrueren op basis van archeologische en bouwhistorische waarnemingen.³⁷ In 2000 is deze reconstructie aangepast op basis van nieuwe vondsten.³⁸ Hierbij blijkt dat ook zeer kleine onderzoeken en waarnemingen van groot belang kunnen zijn voor de reconstructie. Ook wanneer de muur niet is ingebouwd gebeurt het maar zelden dat grote delen van de middeleeuwse muur onderzocht kunnen worden, aangezien deze meestal is ingepakt of opgenomen in latere vestingwerken. Recentelijk zijn grote delen van de stadsmuren van Venlo en 's-Hertogenbosch onderzocht waarbij veel nieuwe gegevens aan het licht zijn gekomen over het exacte tracé, de fasering en bouwwijze.³⁹ Ook de vestinggeschiedenis van Zutphen, recent beschreven op basis van uiteenlopende bronnen van informatie waaronder veel archeologische, biedt een staalkaart van de ontwikkelingen.⁴⁰ In de Middeleeuwen besloeg de ommuring of omwalling een betrekkelijk smalle strook rond het belangrijkste deel van het bebouwde gebied van de stad. Niet zelden treffen we echter ook buiten de muren bebouwing aan. Vanaf de late 15de eeuw en vooral in de 16de eeuw nam de kracht van de vuurwapens sterk toe, waardoor de effectiviteit van de muren steeds minder werd. In veel steden werd de verdediging daarom aangepast door het ombouwen of uitbreiden van de bestaande vestingwerken met aarden wallen. Tegelijkertijd verdween daarmee ook vaak de bebouwing buiten de stad. Met name in eerste helft van de 16de eeuw vinden op dit gebied tal van experimenten plaats, onder meer geïnspireerd op het werk van Italiaanse vestingbouwkundigen. In veel gevallen is het grootste deel van de middeleeuwse en de 16de-eeuwse vestingwerken verdwenen door latere (17de en 18de-eeuwse) aanpassingen. Van de vestingbouwkundige experimenten uit de vroege 16de eeuw is dan ook vrijwel niets bekend. Soms komen resten van deze vaak zeer omvangrijke, massieve of van een dikke bekledingsmuur voorziene werken aan het licht, zoals in Ravenstein, dat in de 16de eeuw een belangrijke strategische positie innam.⁴¹ In Utrecht zijn delen van de 16de-eeuwse bastions opgenomen in de latere vestingwerken en uitgebreid bouwhistorisch en archeologisch onderzocht.⁴² Voor wat betreft de bewapening leveren archeologische vondsten een belangrijke aanvulling op informatie die contemporaine afbeeldingen en bewaard gebleven wapens bieden. Bij deze laatste zijn de kostbare (pronk)wapens en wapenrustingen oververtegenwoordigd.

Infrastructurele voorzieningen

De rol van een centraal bestuur kan tenslotte ook worden afgelezen in de bouwwijze van infrastructurele voorzieningen, zoals havenaanleg, waterwerken, wegebouw of de wijze waarop gebieden worden opgehoogd en aangelegd. In de 16de en 17de eeuw blijkt dit soort openbare werken veelal door de stedelijke overheid georganiseerd te worden, waarbij de kosten vaak hoofdelijk werden omgeslagen over de omwonenden.⁴³ Uit de opgraving van havenwerken blijkt echter dat de aanleg daarvan zeker tot in de 12de eeuw gebeurde op initiatief van individuele eigenaren langs de oever.⁴⁴ Uit archeologische context komen voorts ook aanwijzingen van toezicht op handel en nijverheid in de vorm van merktekens op houten voorwerpen, pinloden op steengoed drinkgerei van herbergen⁴⁵ en uiteenlopende merkloodjes (met name lakenloden worden veelvuldig aangetroffen).⁴⁶

Aandachtspunten

Wat betreft de bestuurlijke en militaire functies van de stad kunnen diverse vragen worden geformuleerd. Wat waren de bestuurlijke functies die in de stad werden uitgeoefend, op lokaal en/of regionale schaal? Had de stad belangen in de 'internationale' politiek, en zo ja welke? Was er in de stad of in de directe nabijheid daarvan sprake van een (eventueel versterkte) residentie of hof van een landsheer, lokale heer of religieuze instelling? Op welke wijze werden bestuurlijke functies zichtbaar in de topografie van de stad (prestigieuze gebouwen, inrichting van de openbare ruimte, infrastructuur en voorzieningen)? Welke verdedigingswerken waren er rond de stad aangelegd en wat is hun bouwgeschiedenis? Op welke wijze werd bij de bouw van vestingwerken ingespeeld dan wel vooruitgelopen op stadsuitbreidingen? Hebben er aanpassingen plaatsgevonden als gevolg van

³⁷ Janssen 1983, 64-73.

³⁸ Hundertmark 2000.

³⁹ Van beide onderzoeken zijn nog geen definitieve rapportages beschikbaar.

⁴⁰ Groothedde & Krijnen 2005.

⁴¹ Van Genabeek 2000.

⁴² Klück, Hemmes & De Kam 2004.

⁴³ Peteri 1913.

⁴⁴ Zo is de constatering dat de strekdammen in het havengebied van het vroegmiddeleeuwse Dorestad per kavel verschillen (Van Es & Verwers 1980) mogelijk een aanwijzing dat de havenwerken niet door een centrale overheid werden aangelegd. Beschoeiingen uit de 11de en 12de eeuw die perceelsgewijs verschillen zijn ook bekend uit Stavoren, Utrecht en Tiel (Sarfati 1973; De Groot 1997).

⁴⁵ Barendregt 1988.

⁴⁶ Voor de (zeldzame) overzichten uit één stad, zie Baart *et al.* 1977, 110-125 (Amsterdam) en Krook 1993 (Bourtange).

nieuwe militaire ontwikkelingen? Hoe waren de troepen van de stad georganiseerd en vonden daarin veranderingen plaats? Hoe waren deze troepen bewapend? Welke gebouwen en andere voorzieningen waren er ten behoeve van de schutterijen? Zijn er aanwijzingen voor de aanwezigheid van (vreemde) garnizoenen in de stad, en zo ja: waar waren deze gelegerd? Zijn er vestingwerken of bijzondere infrastructurale werken in de omgeving van de stad die duiden op de rol van de stad binnen een militair netwerk?

2.2.3: De stad als religieus centrum

De religieuze centrumfunctie van de stad is nauw verbonden met de kerkelijke organisatie en de geloofsbeleving - in de eerste plaats omdat steden een centrale plaats innamen in de kerkelijke organisatie. Enkele steden functioneerden al sinds de Vroege Middeleeuwen als bisschopszetel, hetgeen tal van gevolgen had voor de organisatie en infrastructuur van de stad. Dit geldt voor Utrecht en (zij het gedurende korte tijd) voor Maastricht en Deventer. In de loop van de Middeleeuwen en in de 16de eeuw kwamen daar meer bisschopssteden bij. Deze kenmerken zich door de aanwezigheid van een kathedraal, een bisschoppelijke residentie en diverse kapittels met bijbehorende immuniteten.

De aanwezigheid van een bisschop oefende een grote aantrekkingskracht uit op allerlei andere religieuze instellingen. Er werden nieuwe kloosters gesticht, conventen (gemeenschappen met minder stringente kerkelijke regels), gasthuizen en andere charitatieve instellingen. Ook parochiekerken in steden zonder bisschopszetel vervulden vaak een centrale rol in de omgeving en ook hieraan kon een kapittel zijn verbonden.⁴⁷ De religieuze centrumfuncties waren overigens voor een deel verweven met bestuurlijke functies. De kerkelijke organisaties werden immers financieel in stand gehouden door hun eigen bezittingen in de regio (goederen en rechten) en ook wel door de stad zelf (zij het in mindere mate). Bovendien was de scheiding tussen de kerk en bestuur veelal vaag aangezien er vaak nauwe banden bestonden tussen de wereldlijke en de kerkelijke elite. Soms was er zelfs sprake van familiebanden of waren in één persoon verschillende functies verenigd.

In de tweede plaats fungeerden steden vaak als centrum van geloofsbeleving. In het leven van de stedelijke bevolking vervulde het geloof immers een belangrijke rol. De parochiekerk was vaak tegelijk het symbool van de gemeenschap. In de loop van de 13de en 14de eeuw gingen veel stedelijke parochiekerken als gebouw over in handen van de stad. De 'kerkfabriek', zoals de organisatie van onderhoud, verbouwingen en nieuwbouw van een kerkgebouw wel werd genoemd, kwam meestal onder directe controle van het stadsbestuur. De kerkmeesters, die de kerkfabriek leidden, werden benoemd door de burgemeesters⁴⁸ en moesten aan hen ook financiële verantwoording afleggen. Er werd door de stadsbevolking veel geld gestoken in de bouw van prestigieuze kerkgebouwen. Schenkingen aan de kerk werden evenwel niet alleen gedaan vanwege het prestige dat daaraan was verbonden, maar ook als vorm van devotie en zorg voor het eigen zielenheil. Daarnaast was het geloof het 'ceremoniële cement' voor sociale rolverdelingen, bij de bezegeling van transacties en van fasen in de persoonlijke ontwikkeling (*rites de passage*). De geloofsbeleving was in de Late Middeleeuwen dermate sterk dat een groot deel van de stedelijke bevolking betrokken was bij religieuze groepsactiviteiten. Deze werden ondernomen door gilden en religieuze broederschappen, die in eigen delen van kerkgebouwen *memoria* en vicariën (altaren) oprichtten. Het belang van de kerk als centraal element in het stadsleven werd ook tot uiting gebracht in het begravingsritueel waarbij men het liefst *ad sanctos* werd begraven, dus binnen de kerk en dan bij voorkeur zo dicht mogelijk bij het altaar. Aanvankelijk was begraving *ad sanctos* voorbehouden aan de elite; elitegraven worden aangetroffen in de vorm van bovengrondse tombes zo dicht mogelijk bij het altaar van de kerk. In de loop der tijd werd het begraven binnen de kerk echter een algemeen verschijnsel, waarbij de kerk fungeerde als begraafplaats voor een flink deel van de bevolking.⁴⁹

Behalve een lokale betekenis konden kerkgebouwen van regionale of zelfs 'internationale' betekenis zijn als bedevaartplaats. Soms was de kerk ontstaan op of bij het graf van een heilige, of bij de plaats van een wonderlijke gebeurtenis (dit fenomeen was overigens niet beperkt tot steden). Dit alles had een grote aantrekkingskracht op bedevaartgangers. Bedevaarten vonden vooral plaats op hoogtijdagen, waarop ook vaak jaarmarkten werden georganiseerd. Een populaire bedevaartplaats genoot door de vele bezoekers ook extra inkomsten. Voor de pelgrims werden hospitia (gasthuizen) opgericht en er ontstond een levendige handel in souvenirs.

In de loop van de 13de, 14de en 15de eeuw werden in de steden talrijke kloosters en conventen gevestigd, waarbij vrouwenkloosters in de meerderheid waren. Een deel daarvan werd gesticht vanuit

⁴⁷ Deze kapittels konden op uiteenlopende wijze zijn georganiseerd, met verschillende positionering ten opzichte van de stad en haar bestuur.

⁴⁸ Dit waren de voorlopers van de huidige wethouders en veel steden hadden drie tot vijf burgemeesters.

⁴⁹ Binski 1996.

kloosterorden, een deel echter ook op initiatief van welgestelde burgers, bijvoorbeeld door het legateren van een huis. Kloosters hadden niet alleen een geheel eigen ruimtelijke opzet en indeling, inherent aan de gevolgde regels voor het kloosterleven, maar het waren ook immuniteiten. Dit betekende dat ze niet aan het stedelijk bestuur waren onderworpen, bijvoorbeeld ten aanzien van de regels omtrent nijverheid en handel. Behalve conventen en kloosters ontstonden er in veel steden hofjes en (gast)huizen voor de opvang van ouden van dagen, lijdens aan besmettelijke ziekten, armen en wezen. Vanaf de 16de eeuw werd het gebruikelijk dat bewoners van deze huizen zich inkochten, middels overdracht van geld of goederen. In die gevallen was er eigenlijk geen sprake van daadwerkelijke armenzorg. De vroegste gasthuizen waren vooral ingericht voor de tijdelijke opvang van bezoekers aan de stad, gecombineerd met ziekenzorg in een ziekenzaal.⁵⁰ De huizen voor het huisvesten van lijdens aan besmettelijke ziektes lagen vaak buiten de stad, aan de rand van het stedelijke rechtsgebied.

De Reformatie bracht grote veranderingen teweeg in de religieuze centrumfuncties van de stad. Dit was het directe gevolg van de veranderde kerkelijke organisatie en de confiscatie van de bezittingen van katholieke instellingen. Maar ook veranderende opvattingen speelden een niet te onderschatten rol, zoals andere ideeën over het gebruik en de inrichting van de kerkgebouwen, uitbanning of beperking van katholieke gebruiken zoals bedevaarten en kerkelijke optochten en opheffing van kloosters. Een en ander had niet zelden tot gevolg dat voormalige religieuze complexen werden gesloopt, opgesplitst of verbouwd. Een groot deel van de van oorsprong semi-religieuze instellingen zoals gast- en weeshuizen kwam na de Reformatie onder toezicht van de stedelijke overheid.

Aandachtspunten

Over religieuze centrumfuncties van steden kunnen diverse vragen worden geformuleerd. Zo zijn er vragen naar de relatie tussen steden en de kerkelijke organisatie. Als er sprake was van een bisschopszetel of een kapittel, wat was dan daarvan eventueel de invloed op de infrastructuur en de ontwikkeling van de stad? Wat is de bouwgeschiedenis van kerken en van gebouwen van kerkelijke instellingen? Hoe komt de geloofsbeleving van de bevolking tot uiting in de bouw, het gebruik en de inrichting van kerkgebouwen? Welke ontwikkelingen zijn er in de begraafnisgebruiken en in de indeling van het kerkhof en de begraafplaats in de kerk?

Welke rol hebben kerken, kloosters en andere kerkelijke instellingen in de topografische ontwikkeling van de stad? Zijn er gebieden waar deze zich concentreren en is de eigen juridische status van een immuniteit ook herkenbaar in de architectuur en in de inrichting van die terreinen? Vertonen de gebouwen en de materiële cultuur van diverse kloosterorden verschillen? Fungeerde de stad als bedevaartplaats, en zo ja: waar kwamen de pelgrims vandaan en welke voorzieningen waren er in de stad voor pelgrims? Welke gevolgen had de Reformatie voor de kerkelijke organisatie, de kerk en de religieuze instellingen? Voor de beantwoording van dergelijke vragen is multidisciplinaire samenwerking vereist. De archeologische inbreng richt zich op ruimtelijke/topografische elementen en materiële cultuur, vooral wanneer er uit andere bronnen weinig informatie beschikbaar is (dit geldt vooral voor de Late Middeleeuwen).

De archeologie biedt samen met de bouwhistorie en de architectuurhistorie informatie over de ontwikkeling en het uiterlijk van de religieuze gebouwen en de hieraan gerelateerde bebouwing. Het archeologisch onderzoek van kerkgebouwen staat doorgaans in het verlengde van de studie naar kerkarchitectuur. De bouwgeschiedenis van een hoofdkerk, vaak als grootste gebouw van de stad tevens van prestigieuze waarde voor de inwoners, kan een afspiegeling zijn van de rijkdom en ontwikkeling van een stad.⁵¹ Vragen over de vorm, ontwikkeling en versieringen zijn dan ook relevant. Kunsthistorisch en iconografisch onderzoek levert informatie op over het uiterlijk en de inrichting van de kerkgebouwen en de betekenissen die aan de verschillende versieringsmotieven en symbolen gekoppeld kunnen worden. Ook vanuit de archeologie kan hier een belangrijke bijdrage aan worden geleverd.⁵²

Het archeologisch onderzoek van stadskloosters, hofjes en gasthuizen heeft zich in Nederland tot dusverre voornamelijk beperkt tot incidentele opgravingen. Daarbij blijkt de archeologische informatie over de ruimtelijke ontwikkeling van de gebouwen en de aangetroffen materiële cultuur het bestaande beeld vaak wezenlijk aan te vullen of bij te stellen.⁵³ Wat is de ruimtelijke opzet van een

⁵⁰ De stand van het archeologische onderzoek naar gasthuizen is recent samengevat in Vermeulen 2006, 181-197. Er is nog maar weinig onderzoek gepubliceerd, maar de verscheidenheid in schaal en indeling van de gasthuizen is opmerkelijk.

⁵¹ Zie Bitter 2002, 82-124 voor een vergelijking tussen de bouwgeschiedenis van de Grote Kerk van Alkmaar en de groeifasen van de stad.

⁵² Zie bijv. Nijhof & Janssen 2000; Hoek 1975.

⁵³ Enkele case-studies zijn Hoek 1975; Janssen 1983(a); Van Heeringen 1985; Kistemaker 1990; Van Genabeek 1997, Assink *et al.* 1997; Jacobs & Van Veen 1996, meer de problematiek beschouwend Janssen 1984.

gebouw/complex, hoe zien de verschillende fasen eruit, de topografie, e.d.? Slechts zelden worden de vraagstellingen in een breder perspectief geplaatst dan alleen de desbetreffende vindplaats.⁵⁴

Archeologisch onderzoek van begraafplaatsen kan - zelfs voor de Nieuwe tijd - een belangrijke aanvulling bieden op schriftelijke en andere bronnen van informatie over grafgebruiken.⁵⁵ Op basis van archeologische vondsten (vooral pelgrimssouvenirs)⁵⁶ kan een beeld worden geschetst van de populariteit van een bedevaartsoord, maar ook van de persoonlijke geloofsbeleving die hieraan ten grondslag lag.

2.2.4: De stad als centrum van onderwijs, kunst en wetenschap

Aanvankelijk vervulden kloosters en residenties van machthebbers buiten de steden een centrumfunctie op het gebied van onderwijs, kunst en wetenschap. In de loop van de 14de, 15de en 16de eeuw verschoof die rol echter steeds meer naar de steden.

In de Late Middeleeuwen kende men diverse schooltypen. Deze hingen samen met de aanwezigheid van verschillende instellingen, de leeftijd van de leerlingen en de taal waarin werd onderwezen. Volksscholen waren vaak aan parochiekerken en kloosters verbonden, maar er waren ook particuliere of door de stedelijke overheid betaalde scholen. Beroepsonderwijs vond vooral plaats via een leerlingstelsel van de gilden. Aan prestigieuze Latijnse scholen konden docenten van faam aantrekkingskracht uitoefenen op studenten van heinde en verre, die vaak niet onbemiddeld waren. De eerste universiteiten en hogescholen werden opgericht in Leiden (1575), Franeker (1585), Groningen (1614), Utrecht (1636) en Harderwijk (1647). Hier werden studenten vooral opgeleid voor kerkelijke ambten, de rechtspraak of de medische stand. Deze onderwijsinstellingen trokken soms vele honderden studenten, die in de stad een tijdelijk onderdak hadden.

De huidige scheiding tussen kunsten en wetenschappen ontwikkelde zich pas in de loop van de vroegmoderne tijd. Tot die tijd waren kunst en wetenschap nauw met elkaar verweven. In de middeleeuwse stad is de rol van de gildensysteem daarbij niet weg te denken. Beeldend kunstenaars (vooral kunstschilders) waren gevestigd als ambachtlieden, verbonden aan het Sint Lucasgilde. Bij grote bouwprojecten zoals kerken, verdedigingswerken en openbare gebouwen vonden gespecialiseerde ambachtlieden van elders tijdelijk emplooi op de bouwvelden. Ook de (jaar)markten trokken kunstenaars en ambachtlieden aan. De stedelijke elite, die vaak ook internationale contacten onderhield, droeg bij aan het ontstaan van een cultureel klimaat waarin bouwers van prestigieuze architectuur, beeldend kunstenaars, muzikanten en andere artiesten hun diensten verrichtten voor welgestelde opdrachtgevers. Dat geldt ook voor andere ambachtlieden zoals metselaars, timmerlieden en molenbouwers, militairen en landmeters. In dit klimaat vonden allerlei technologische vernieuwingen plaats, zoals de ontwikkeling van bouwtechnieken, molenbouw en vestingbouwkunde.

Aandachtspunten

De vragen over de stedelijke centrumfuncties op het gebied van onderwijs, kunst en wetenschap strekken zich uit over verschillende vakgebieden. Ten aanzien van het onderwijs zijn er tal van vragen te stellen over de onderwezen vakgebieden, de herkomst en leeftijd en status van de docenten en leerlingen, de aantallen leerlingen en de duur van hun opleiding, de schoolgebouwen en de huisvesting van docenten en leerlingen. De archeologische bronnen bieden met name inzicht in de ruimtelijke aspecten daarvan, zoals de schoolgebouwen en de huisvesting van docenten en leerlingen, maar ook van het gebruikte huisraad. Zo zijn er diverse beerputten van Latijnse scholen opgegraven waarvan de inhoud onmiskenbaar verbonden kon worden aan de functie van het gebouw als school. Helaas ontbreken ook hier vergelijkende studies, bijvoorbeeld naar de variatie van mobilia uit verschillende scholen en een vergelijking met de materiële cultuur van verschillende stedelijke contexten.⁵⁷

Wat kunst en wetenschap betreft kan de archeologie inzicht bieden in de aanwezigheid van gespecialiseerde ambachtlieden (edelsmeden, beeldhouwers en beeldsnijders, schilders, tapijtwevers en boekdrukkers), hun woon- en werkplaatsen in de stad en mogelijke herkomst van elders. Het uitvoerend onderzoek richt zich dan met name op de inrichting van werkplaatsen, technische voorzieningen, grondstoffen, gereedschappen en producten. Het is duidelijk dat het archeologisch onderzoek in dezen nauw verweven is met het onderzoek naar de rol van ambachten in de economische centrumfunctie van de stad.

⁵⁴ Zie bijv. Van Genabeek 1994(b), 49-66.

⁵⁵ Mulder 1981; Clevis & Constandse-Westermann 1992; Portegies 1999; Bitter 2002.

⁵⁶ Vergelijk Van Heeringen *et al.* 1987; Van Beuningen & Koldewij 1993; Koldewij & Willemse 1995; Van Beuningen, Koldewij & Kicken 2001.

⁵⁷ Zie Willemse 1998, 171-174 (Groningen) en Van Genabeek 2005 (Gorinchem).

2.3: De stedelijke identiteit

De stad onderscheidt zich van andere nederzettingen in de omgeving door zijn centrumfuncties (zie § 2.2), hetgeen uiteindelijk resulteert in een eigen stedelijke identiteit. De stedelingen vormden een eigen groep ten opzichte van de inwoners uit de omgeving en ten opzichte van die van andere steden. Door de eeuwen heen kan deze identiteit aan verandering onderhevig zijn.

Met name in de Late Middeleeuwen ontwikkelde de stad zich tot een bijzondere nederzettingvorm, met een grote dichtheid van huizen en monumentale gebouwen, als militaire eenheid voorzien van stadsversterkingen met een eigen strijdmacht (de schutterij), bevolkt door 'poorters' die zich bewust waren van het onderscheid met de niet-stedelijke omgeving. De historicus Leupen heeft er op gewezen dat stadsrechten altijd werden verleend aan een groep mensen, een 'personenverband'.⁵⁸ De stedelijke bevolking trad na de stadsrechtverlening ook op als een rechtspersoon, vertegenwoordigd door een min of meer zelfstandig stadsbestuur. De stad werd voorzien van een eigen symbool - een stadswapen dat vergelijkbaar is met de adellijke heraldiek. De eigen stedelijke mentaliteit en identiteit van deze stadsgemeenschap werd naar buiten toe tot uiting gebracht in de stedelijke heraldiek, indrukwekkende vestingwerken en prestigieuze openbare en particuliere gebouwen.⁵⁹ De stadsversterkingen waren zo kenmerkend voor de ruime mate van bestuurlijke zelfstandigheid, dat de inwoners zich 'poorter' noemen. Daarnaast is het stedelijk zelfbewustzijn ook herkenbaar in het optreden van burgers ten opzichte van de landsheer, de stadsheer, andere steden en het platteland.

De afwijkende ruimtelijke inrichting, levensstijl en materiële cultuur van de stad komt vooral naar voren als ook het platteland in het onderzoek wordt betrokken. Maar ook de diversiteit *binnen* de stad, met haar grote verscheidenheid aan bevolkingsgroepen, mag daarbij niet over het hoofd worden gezien (zie § 3.6). Een interessante vraag daarbij is hoe de stad werd *beleefd*; zowel door de inwoners zelf als door buitenstaanders en niet-stedelingen. Het archeologisch onderzoek is echter overwegend gericht op ruimtelijke vormen en materiële cultuur; voor de beantwoording van vragen over beleving, mentaliteit en identiteit ontbreekt het vooralsnog aan een bruikbaar theoretisch kader.

2.3.1: Diversiteit en wooncultuur

Hoewel de stad of stedelijke gemeenschap naar buiten toe vaak optreedt als een eenheid, is een stedelijke samenleving bij uitstek pluriform van karakter. Binnen de stad kunnen verschillende sociale groepen worden onderscheiden. In de eerste plaats zijn er sociale lagen van verschillende rijkdom en macht. De welgestelde elite speelde steeds een hoofdrol in het stadsbestuur. In de 17de eeuw krijgt dit zijn bevestiging in het ontstaan van een echte regentenklasse. De gewone bevolking varieert van de rijkere middengroep, die nog vrij dicht bij de elite staat, tot de inwoners die van armenzorg afhankelijk zijn. Naast deze horizontale geleding is er in de stad ook sprake van een verticale geleding die kenmerkend is: in de steden bestond een sterke groepsvorming op basis van beroepen, met een aparte categorie voor religieuze groepen. De diverse woonvormen liepen uiteen van variaties aan woonhuizen voor één gezin (van eenkamerwoningen tot zeer grote panden waar men bovendien inwonend personeel huisvestte) tot gezamenlijke woonvormen in kloosters, conventen, gasthuizen en hofjes, of militaire kazernes.

Een stad herbergde vele beroepsgroepen, waaronder allerhande ambachtslieden, handelaren, de dienstensector (o.a. juristen, medici en onderwijsgeevenden), vissers, boeren (veel steden herbergden boerderijen binnen de stadsvesten) en eenvoudige beroepen zoals sjouwers, ambachtsknechten en dienstmeiden. In veel beroepsgroepen speelden gilden een centrale rol; zij zorgden voor opleiding van ambachtslieden, het voorkomen van oneerlijke concurrentie en het toezicht houden op kwaliteit. Daarnaast was er sprake van sociale en medische zorg voor de gildeleden, inclusief de verzorging van begrafenissen van de gildeleden en hun familie en de ondersteuning van hulpbehoevende nabestaanden. Binnen de beroepsgroepen voerden welgestelde ondernemers vaak de boventoon, vooral in de kapitaal- en arbeidsintensieve nijverheidstakken zoals de bierbrouwerij, textielbewerking en scheepvaart. Daarnaast kon er sprake zijn van een bestuurlijke en administratieve beroepsgroep. Deze omvatte zowel welgestelde lieden die zich alleen met bestuursfuncties bezig hielden, als hun vertegenwoordigers en klerken. In de 18de eeuw was de militaire component in sommige (vesting)steden sterk vertegenwoordigd, al dan niet tijdelijk. Deze militaire 'bevolking' bestond vooral uit soldaten (bijv. in Zutphen, Naarden en Bourtange).

⁵⁸ Leupen 1988.

⁵⁹ Vergelijk Le Goff 1971 en Carver 1993.

De complexe sociale geleding in de stad werd vaak in stand gehouden door huwelijksbanden binnen de eigen beroepsgroep en/of de eigen sociale laag. De sociale mobiliteit tussen deze groepen was in de loop der tijd onderhevig aan veranderingen, die onder meer kunnen worden gerelateerd aan economische en politieke ontwikkelingen. In de 16de en 17de eeuw raakte de stedelijke samenleving verder gesegmenteerd als gevolg van religieuze tegenstellingen en een toename van de economische verschillen.

Bevolkingsgroepen waren tot op zekere hoogte geconcentreerd in specifieke delen van de stad. De elite zetelde bij voorkeur in de belangrijkste straten en kades. De meeste grote woonhuizen verrezen dan ook meestal daar. Deze kapitale panden werden echter ook vaak afgewisseld met meer eenvoudige huizen.⁶⁰ Het grootste deel van de gewone bevolking en de armen woonde echter in zij- en achterafstraten. Zoals gezegd concentreerden bepaalde vormen van nijverheid zich vaak in een deel van de stad. In de loop der eeuwen konden deze indelingen en patronen overigens ook wel verschuiven.

In sommige steden leefde een deel van de bevolking in kloosters of vergelijkbare instellingen. In Utrecht en 's-Hertogenbosch gaat het daarbij om percentages van meer dan 10%. Kloosterlingen leefden vaak van ambachtelijke werkzaamheden, van giften en/of van inkomsten uit bezittingen. Kloosters die binnen de stadsmuren waren gehuisvest waren in veel gevallen gesitueerd aan de rand van de dichtbevolkte (oudste) stukken van de stad, aangezien daar ten tijde van de kloosterstichting nog ruimte was voor het bouwen van grote complexen. Gasthuizen en hofjes werden veelal gesticht op particulier initiatief, vaak middels een legaat van één of meer huizen in de stad. Deze zijn dan ook op uiteenlopende locaties binnen de stad te vinden.

Het merendeel van de stedelijke bevolking woonde in 'gewone' huizen. Dat wil zeggen: huizen waarin tegelijkertijd het beroep werd uitgeoefend. De variatie in deze huizen was niet alleen afhankelijk van de rijkdom van de bewoners, maar ook van de aard van het beroep. De maatschappelijke status van de bewoner uitte zich onder meer in de grootte van en de afwerking van het huis. Bij het vormgeven van hun sociale positie is een belangrijke rol weggelegd voor de wijze waarop mensen hun woonomgeving vorm geven, de wooncultuur. Huizen en huisraad dienen daarbij niet alleen een functioneel doel (als plaats en hulpmiddel voor de bereiding en consumptie van de maaltijd, sociale uitwisseling, als slaappleats, etc.) maar dienden tegelijkertijd als middel om uitdrukking te geven aan de eigen identiteit.

2.3.2: Materiële cultuur

Bij de materiële cultuur uit stedelijke vondstcomplexen gaat het voor een deel om gebruiksvoorwerpen die bewust werden gebruikt om mee te pronken en goede sier te maken. Hierbij spelen zaken als identiteit en mentaliteit, smaak en mode, financiële draagkracht, exclusiviteit en prijsontwikkelingen een rol. In veel samenlevingen fungeren nieuwe producten aanvankelijk vaak als pronkartikelen voor de elite (vanwege de exclusiviteit en eventueel de daarmee gerelateerde hoge prijs). Wanneer door groei van de afzetmarkt de productie wordt verhoogd en daarmee de beschikbaarheid toeneemt, verbreidt het artikel zich over bredere lagen van de bevolking. Voorbeelden van dit consumptiegedrag zijn de introductie van majolica en porselein, of de verbreiding van thee en koffie.⁶¹ Frijhoff heeft er op gewezen dat bij de verspreiding van een nieuw product of idee onder nieuwe sociale groepen, de betekenissen en de inhoud ervan kunnen veranderen. Hij hanteert hiervoor het begrip toeëigening.⁶² Dergelijke gedachten zijn wel toegepast in onderzoek naar huisraad door historici die zich bezighouden met boedelinventarissen (overwegend postmiddeleeuws),⁶³ maar hebben nog geen toepassing gevonden bij het onderzoek van afvalkuilen en beerputvondsten. De aan- of afwezigheid van bepaalde objecten binnen de huishoudens van sociale groepen worden vaak alleen uitgedrukt in termen van welvaart. Zo wordt in elk geval een verdeling zichtbaar van verschillende 'kwaliteiten' van serviesgoed onder lagen van de bevolking. Eén van de eerste voorbeelden van dergelijk onderzoek, waarbij ook archiefonderzoek werd gedaan naar de bewoners, is de helder gepresenteerde samenstelling van opgegraven serviesgoed van bewoners van de Oostenmiddenburgerstraat in Amsterdam.⁶⁴

In het materiaalonderzoek wordt steeds meer samengewerkt door onderzoekers in verschillende plaatsen en instellingen, die een uniforme beschrijving van de vondsten nastreven. Sinds 1983 zijn er van de reeks *Corpus Middeleeuws Aardewerk* (CMA) dertien afleveringen verschenen, waarin

⁶⁰ O.a. Van den Berg, Van Leeuwen & Lesger 1998.

⁶¹ Vergelijk de boedelinventaris-onderzoeken van Voskuil 1987 (diverse goederen) en Voskuil 1988 (consumptie van koffie en thee) met Ostkamp *et al.* 2002 en Ostkamp 2003 (majolica en porselein).

⁶² Frijhoff 1997.

⁶³ Zie o.a. Voskuil 1987; Wijsenbeek-Olthuis 1987, Wijsenbeek-Olthuis 1992; Frijhoff 1992; Duijvendak & De Jong 1993; Dibbits 2001; Fock 2001. Voor een van de zeldzame publicaties van middeleeuws huisraad, zie Dubbe 1980.

⁶⁴ Baart *et al.* 1986.

aardewerk uit gesloten vondstcomplexen wordt beschreven en gedateerd. Sinds 1989 wordt er door een aantal instellingen samengewerkt aan een classificatiesysteem voor laat- en postmiddeleeuws aardewerk en glas, waarbij de vondsten volgens één typologische indeling worden geïnventariseerd en volgens uniforme lijsten en catalogi gepubliceerd.⁶⁵ Dit classificatiesysteem is in de wandelgangen ook wel bekend als het 'Deventer systeem' (naar de eerste uitgebreide publicatie ervan). Er schort echter nog het nodige aan de interpretaties van dergelijke inventarislijsten.⁶⁶ In navolging van het boedelinventarissonderzoek zou de aandacht meer gericht moeten worden op functionele analyse van de gebruiksvoorwerpen, inclusief aspecten die samenhangen met mentaliteit en identiteit.⁶⁷ Daarbij kan het uitgangspunt worden gehanteerd dat gebruiksvoorwerpen in meerdere opzichten van betekenis zijn geweest voor hun gebruikers; dat wil zeggen in functionele zin (bijv. aardewerk als hulpmiddel voor koken, opslag, e.d.), als uiting van status en prestige, maar ook in vormen van gebruik die zich vanuit modern rationeel perspectief moeilijk laten verklaren. Dergelijk onderzoek is nog zeldzaam en heeft zich tot nu toe vooral gericht op decoratieve patronen en symbolen op gewoon gebruiksaardewerk ('volkscultuur'),⁶⁸ religieuze spot,⁶⁹ de moraliserende beeldvorming in de 'omgekeerde wereld',⁷⁰ huwelijksgeschenken en huwelijksmoraal⁷¹ en de verspreiding van tafelmanieren.⁷²

Aandachtspunten

Een kenmerkend element van steden is de heterogene bevolkingssamenstelling. Over de verschillende bevolkingsgroepen die de stad bevolkten zijn tal van vragen te formuleren, zoals over de omvang, samenbindende kenmerken en onderlinge verhoudingen en de wijze waarop daaraan uitdrukking werd gegeven. Hoe werd onderlinge verbondenheid tot uiting gebracht? Hoe konden leden van buitenaf tot een groep toetreden? Werden er huwelijken gesloten tussen leden van de diverse groepen? Hoe voorzagen de groepen in hun levensonderhoud? Was er binnen een groep sprake van eigen leefgewoonten en -regels? Hoe was de ruimtelijke verspreiding van de verschillende groepen over de stad? Zijn de groepen te onderscheiden door een afwijkende vorm van begraving? Is er sprake van verschillen in rijkdom, en zo ja: komt deze tot uiting in materiële cultuur en voedingspatroon? Vertonen de verschillende groepen een afwijkende wooncultuur? (zie hiervoor ook § 3.6).

Bij het bestuderen van de verschillende bevolkingsgroepen spelen archeologische gegevens een belangrijke rol. De archeologische bronnen bieden informatie over alle groepen in de stad, terwijl in de schriftelijke bronnen de rijkere groepen oververtegenwoordigd zijn en het gevaar dreigt dat er een eenzijdig beeld ontstaat. Schriftelijke bronnen zijn echter onmisbaar waar het gaat om het signaleren van archeologisch moeilijk zichtbare zaken. Omdat een groot deel van de materiële cultuur niet in de bodem terecht komt, spelen schriftelijke bronnen als boedelinventarissen een belangrijke rol. Ook zaken als leefgewoonten, huwelijksuitwisseling en financiële transacties komen vooral in schriftelijke bronnen naar voren.

De archeologische bijdrage aan het onderzoek van huizen is onlosmakelijk verbonden met het bovengrondse bouwhistorisch onderzoek. Voor de toetsing en interpretatie van de archeologische bevindingen zijn bovendien archiefbronnen (boedelinventarissen, bewonersonderzoek e.d.) en iconografische bronnen zoals kaarten en uiteenlopende afbeeldingen onmisbaar.

DEEL 3 DE ARCHEOLOGISCHE VERSCHIJNINGSVORMEN

3.1: Geogenese en landschap

Het landschap is van grote invloed geweest op het ontstaan van steden en de verdere ontwikkeling ervan. Het gaat daarbij met name om de ligging aan bevaarbare waterlopen en op hoge delen waarover wegen liepen. Vanaf de vroegste ontwikkeling van een handelsplaats of stad gaat men echter ingrijpen in het landschap en in de natuurlijke processen die daaraan ten grondslag liggen. Rivieren worden afgedamd en gekanaliseerd. Er worden kades aangelegd, wegen worden verhard en

⁶⁵ Zie Clevis 2003. Vele tientallen vondstcomplexen zijn inmiddels op deze wijze uitgevoerd en gepubliceerd.

⁶⁶ Carmiggelt 1993.

⁶⁷ Zie o.a. Laan 2003.

⁶⁸ Garthoff-Zwaan & Ruempol 1988; Van Gangelen *et al.* 1997, 94-149.

⁶⁹ Ostkamp 1996.

⁷⁰ Van Gangelen & Ostkamp 2001.

⁷¹ Ostkamp 2002; 2004.

⁷² Bitter 2004, 8-10 en 18-19 (naar een idee van Ostkamp).

laaggelegen gebieden worden opgehoogd. Vanaf dat moment is er eigenlijk geen sprake meer van een natuurlijk landschap maar van infrastructuur. Dit neemt niet weg dat de kennis van het oorspronkelijke landschap van groot belang is om te begrijpen hoe een stad ontstaan is en waarom juist op die plaats. Aangezien moderne bodemkaarten en geomorfologische kaarten hier slechts ten dele inzicht in geven, zijn paleogeografische kaarten hier van groot belang. Dergelijke kaarten zijn vervaardigd op basis van (een vaak groot aantal) archeologische onderzoeken en waarnemingen en bieden inzicht in de lokale ondergrond.⁷³ Het gaat hierbij niet alleen om zuiver bodemkundige gegevens, maar idealiter ook om informatie over vegetatie op basis van archeobotanisch onderzoek, waterhuishouding en aanwijzingen over bijvoorbeeld akkers.

Steden zijn onlosmakelijk verbonden met hun regio. De regio heeft meestal een belangrijke rol gespeeld bij het ontstaan van de steden, maar ook bij de verdere ontwikkeling ervan. Andersom heeft de stad door middel van centrale functies mede vorm gegeven aan de ontwikkeling van de regio. Het is van belang zich te realiseren dat er niet alleen in de steden sprake was van (ambachtelijke) specialisatie, maar dat dit ook vaak het geval was op het platteland (agrarische en/of ambachtelijke producten). De verschillen in centrumfuncties die per stad en per regio optraden (met name als gevolg van verschillen in economische ontwikkeling) hebben een aanzienlijke variatie in stedelijke verschijningsvormen opgeleverd.

Voor onderzoeksvragen omtrent het toenmalig cultuurlandschap en de relatie tussen stad en regio wordt verwezen naar de betreffende regiohoofdstukken van de NOaA, alsmede § 3.6.1 van dit hoofdstuk.

3.2: Het stedelijke landschap

De ruimtelijke inrichting en ontwikkeling van steden is een gecompliceerde thematiek, die nauw verweven is met vele aspecten van het leven in de stad en zich uitstrekt over allerhande bronnen (naast archeologische ook schriftelijke en cartografische bronnen alsmede beeldmateriaal) en disciplines (o.a. bouwhistorie en architectuurgeschiedenis). Archeologische informatie is echter van groot belang: schriftelijke vermeldingen over ruimtelijke aspecten worden namelijk vaak pas duidelijk indien ze worden gecombineerd met goed gedateerde archeologische resten zoals ophogingen, ontgrondingen, infrastructurele voorzieningen en gebouwen.⁷⁴ Bovendien bevatten schriftelijke bronnen vaak lacunes; dat geldt vooral voor de middeleeuwse periode, maar in sommige steden ook voor de 16de en 17de eeuw. De archeologische onderzoekssituatie kan per stad echter aanzienlijk verschillen; de hoofdlijnen van de ruimtelijke inrichting en ontwikkeling zijn in de ene stad wel, in de andere geheel niet of slechts gedeeltelijk bekend.

De ruimtelijke ontwikkeling van steden geeft aanleiding tot tal van vragen (zie hiervoor ook § 2.1). Hoe is de stad gegroeid en is er een ontwikkeling zichtbaar in het gebruik van de verschillende delen van de stad? Is er sprake van ophogingen of aanplempingen om stadsuitbreidingen te realiseren? Zijn stadsuitbreidingen het resultaat van particulier initiatief of werd de beslissing daarover centraal genomen? Hoe was de aanleg van infrastructuur georganiseerd? Wat was de rol van de stedelijke overheid bij de aanleg en onderhoud ervan?

Veel vragen over de ruimtelijke inrichting hebben betrekking op de stedelijke bebouwing. Hoe zijn verschillen in de bebouwing te verklaren? Hangt dit samen met de verschillende groepen in de stad? Hoe waren huizen en erven ingedeeld? Wat was de functie van de verschillende gebouwen en de onderdelen daarvan? Waren er gebouwen met een religieuze functie, waar lagen deze en hoe werden ze gebruikt? Had de stad gebouwen of infrastructuur die samenhangen met de verdediging van de stad? Waar lagen deze en hoe is de ontwikkeling ervan verlopen? Is er sprake van verdichting van de bebouwing van de stad? Zo ja, hoe vond deze plaats en in welke periode en in welk tempo? Leidde de verdichting van de bebouwing tot geschillen, en zo ja: hoe werd daarmee omgegaan?

Is er iets bekend over stadsbranden en hoe daarop werd gereageerd? Welke invloed hadden stadsbranden en de daaruit voortvloeiende maatregelen op de inrichting van de stad en de bouw van huizen? Is er sprake van een toenemende zorg voor hygiëne en zo ja: hoe uitte zich dit in de stad? Op welke manieren werd gezorgd voor het afvoeren of opslaan van afval? Wie had het initiatief bij deze ontwikkelingen?

⁷³ Verschillende gemeenten beschikken inmiddels over een archeologische beleidskaart, waar een paleogeografische kaart bij is opgenomen als achtergrondinformatie. Hoewel dergelijke nota's wel opvraagbaar zijn bij de betreffende gemeente, zijn ze zelden in druk verschenen. Paleogeografische kaarten zijn wel in verschillende publicaties over stadsarcheologie opgenomen, zoals die van Alkmaar (Bitter 2002, 59-64, 89-99), Den Haag (Van Veen & Waasdorp 2000), Deventer (Bartels 2006, 139), Haarlem (Jacobs *et al.* 2002, 11), 's-Hertogenbosch (Hoogma & Steketeer 1996), Zutphen (Bastemeier & Groothedde 1999).

⁷⁴ O.a. Sarfatij 1990(a), 102-111; Bitter & Van den Berg 1998; Bitter 1999; Hupperetz 2004.

Een belangrijk aspect van de ruimtelijke inrichting is de percelering binnen steden en de wijzigingen daarin, inclusief zaken als steegjes, osendroppen,⁷⁵ e.d. Hoe zag de verkaveling eruit, hoe oud is deze en hoe is de verkaveling herkenbaar? Treedt er in de loop van de tijd verkleining van de percelen op, vinden er doorbraken plaats, en is er een relatie te leggen tussen deze doorbraken en andere, algemene ontwikkelingen?⁷⁶ Zo zijn na de Reformatie binnen de Republiek nogal eens immuniteiten doorbroken en/of kloosters – met name van de Dominicanen – gesloopt.⁷⁷ Dat de ruimtelijke ontwikkeling niet in alle steden uniform verliep, wordt onder meer duidelijk uit de oudste verkavelingen van de steden Gent en Nijmegen. In deze steden was er in de 11de-13de eeuw op diverse erven sprake van een indeling waarbij grote huizen centraal waren gelegen op zeer grote erven. Pas in later tijd verscheen er op die erven aan de straatzijde ook kleinschalige bebouwing (o.m. van ambachtslieden).⁷⁸

De verdichting van de bebouwing is een aspect dat bij uitstek aan de hand van de bebouwing zelf kan worden bestudeerd. Bouwhistorische en archeologische bronnen vormen hierbij de belangrijkste bron.⁷⁹ Het gaat dan om ontwikkelingen in de topografie, zoals toename van het aantal bebouwde arealen, het invullen van achterterreinen met stegen en hofjes, het opsplitsen van grote panden in kleinere eenheden en (na de Reformatie) het herindelen en opdelen van immuniteiten en andere voorheen katholieke gebouwen. Deze gegevens kunnen worden aangevuld met schriftelijke en cartografische informatie.

Vooraf in de periode voordat de huizen werden 'versteend', was de ruimtelijke dynamiek in de stad groot. De sporen van de oorspronkelijke verkaveling kunnen in de loop der tijd grotendeels onzichtbaar, of moeilijk herkenbaar zijn geworden. Een voorbeeld hiervan is te vinden in Hupperetz' reconstructie van de oorspronkelijke indeling van een huizenblok in Breda op basis van een combinatie van verschillende soorten bronnen.⁸⁰

Vooraf daar waar de bebouwing in de stad en de aanleg van voorzieningen werden gereguleerd door de stedelijke overheid, spelen schriftelijke bronnen een belangrijke rol. Daarbij kan worden gedacht aan stedelijke verordeningen met betrekking tot bouwen, onderhoud en brandveiligheid, stadsrekeningen over de bouw van verdedigingswerken, enz. Andersoortige schriftelijke informatie over huizen is te vinden in boedelinventarissen (informatie over indeling en gebruik van delen van huizen) en belastinggegevens (informatie over de financiële draagkracht en het beroep van huisbewoners, de grootte van de huizen en het aantal inwoners).

3.3: Postdepositionele (bronnenvormende) processen

3.3.1: Ondergrond en stratigrafie

De opbouw en samenstelling van het archeologische bodemarchief verschilt sterk per stad. Dit is voor een belangrijk deel afhankelijk van de natuurlijke omgeving en ondergrond. Op de zandgronden is over het algemeen weinig sprake van ophogingspakketten. Dat betekent dat er relatief weinig stratigrafische lagen zijn te onderscheiden. De sporen van de diverse perioden bevinden zich nogal eens op één vlak door elkaar heen. Niet zelden is een groot deel van de oudere sporen verstoord door sporen uit jongere perioden. Vooral beerputten en waterputten bieden hier mogelijkheden voor ecologisch onderzoek. Soms maakt de aanwezigheid van begraven veenpakketten het mogelijk om pollendiagrammen te maken, die informatie kunnen opleveren over de landschapontwikkeling. Steden die langs rivieroeveren zijn ontstaan hebben een gevarieerde ondergrond. In de meeste gevallen ligt de oudste kern op een hogere, zandige rivierafzetting, terwijl latere uitbreidingen vaak op aanplantingen zijn gebouwd. De dikte van ophogingslagen varieert binnen zo'n stad dan ook sterk. Op locaties waar veel is opgehoogd is de kans op behoud van de oudere sporen groter. Dit gaat niet

⁷⁵ Osendrop: de smalle strook tussen twee huizen die het gevolg is van het uitsteken van de gootloze dakranden. Deze 'druipstrook' voorkwam dat de houten huizen met hun rieten dak en vakwerkwanden niet wegrotten door het hemelwater. In veel steden werd de maat van de osendrop voorgeschreven. Pas toen dakgoten gebruikelijk werden was de osendrop niet meer nodig. Bij de verstening van de steden verdwenen veel osendroppen doordat in de ruimte tussen twee huizen (die meestal ook de erfgrans vormde) een nieuwe, gezamenlijke zijgevelmuur werd opgetrokken (ook vanwege de brandveiligheid).

⁷⁶ Zoals in de oudste nederzetting op de dam van Rotterdam (Carmiggelt *et al.* 1997). De eerste huizen waren van hout en vlechtwerk en werden in de veertiende eeuw vervangen door baksteenbouw, terwijl de open ruimten langs de straat volgebouwd raakte (verdichting). Dit ging samen met onder andere het verdwijnen van agrarische (neven)activiteiten zoals veeteelt en met een grotere welstand.

⁷⁷ Binnen de Republiek waren de Dominicanen ofwel Predikheren weinig geliefd vanwege hun strenge geloof en hun rol in de strijd tegen andersdenkenden.

⁷⁸ Laleman & Raveschot 1987, 52-55; Peterse *et al.* 2004, 21 en 57-68. In Utrecht werd een dergelijk fenomeen aan beide zijden van grote (voormalige) immuniteitshuizen geconstateerd (Van Rooijen & Stafleu 1998).

⁷⁹ Zie o.a. Van Drunen 2006 voor de ontwikkeling van de percelering in de oudste kern van 's-Hertogenbosch, op basis van bouwhistorisch en archiefonderzoek.

⁸⁰ Hupperetz 2004.

zelden gepaard met goede conserveringsomstandigheden voor organisch materiaal. De diverse afvallagen bieden dan vaak mogelijkheden voor materiaalonderzoek, zowel van ecologisch als anorganisch materiaal.

Een beperkt aantal steden is ontstaan op een zeer slappe veenbodem. Als gevolg van het wegzakken van de bewoningslagen in het veen en de daarmee gepaard gaande ophogingsfasen, zijn de diverse tijdsperioden vaak duidelijk stratigrafisch gescheiden en uitstekend bewaard gebleven. Voor veel vergankelijke materialen zijn de conserveringsomstandigheden voor het vondstmateriaal hier ronduit goed.

Voor een goede inschatting van de archeologische potentie is het met name bij het bureauonderzoek en bij het inventariserend veldonderzoek (IVO) van belang dat inzicht wordt verkregen in de ondergrond en de stratigrafie. Met het oog daarop wijzen we op deze plaats nogmaals op het belang van gedetailleerde paleogeografische informatie en kaartmateriaal (§ 3.1/3.2).

3.3.2: *Ontwikkeling van de bebouwing*

Steden zijn archeologische fenomenen die doorlopen tot in de tegenwoordige tijd. Zo is er bovengronds in de huidige stedelijke bebouwing vaak nog allerlei muurwerk uit vroegere gebruiksfasen bewaard. Het bouwhistorisch onderzoek hiernaar sluit letterlijk en figuurlijk naadloos aan op het ondergronds onderzoek van de bebouwing door archeologen. Ook wanneer er sprake is van recente bebouwing is de infrastructuur en het verkavelingspatroon vaak terug te voeren op de historische situatie.

Het lijkt erop dat de bebouwing van de meeste steden in de eerste fase van hun ontstaan was samengesteld uit een combinatie van eenvoudige houtbouw en grote imposante huizen van natuursteen en/of baksteen. In de meeste gevallen voltrok zich in de periode 14de-17de eeuw een proces van 'verstening', waarbij hout, vlechtwerk, turf en riet werden vervangen door gebakken bouwmaterialen. Deze ontwikkeling vertoont zowel per stad als per regio aanzienlijke verschillen. De economische ontwikkeling van de stad en de beschikbaarheid van bouwmaterialen vormden daarbij de bepalende factoren, evenals de aandacht van stadswege voor brandwerende maatregelen. In de meeste steden waren een of meer grote stadsbranden aanleiding voor regelgeving daaromtrent (zie ook § 2.2.1, § 2.3.1 en § 2.3.2). Lokale en regionale verschillen tekenen zich ook af in de indeling en opzet van huizen, het gebruik van verdiepingen, de plaats en inrichting van keukens, bouwstijlen en technische voorzieningen voor afvoer van fecaliën en afval of aanvoer van drinkwater, etc.

Het blijkt dat het moment waarop de bebouwing als het ware wordt 'vastgelegd' door verstening ook het einde betekent van de grootschalige ophogingsactiviteiten. Het tijdstip daarvan is afhankelijk van de natuurlijke ondergrond waarop de stad gebouwd is. Oude vloerniveaus kunnen tot zeer dicht onder het huidige maaiveld bewaard zijn gebleven. Dit is vooral het geval bij terreinen waar sprake is van historische bebouwing.

3.4: Methoden en technieken

Stadskernonderzoek is sterk multidisciplinair van karakter. Door de veelheid en variatie aan archeologische gegevens in een stad zijn er vaak diverse specialismen noodzakelijk. De archeologische informatie is vaak complementair aan de bouwhistorische en schriftelijke gegevens. Onderzoek naar bodem en landschap worden waar nodig eveneens bij het onderzoek betrokken. Het onderzoek van ecologisch materiaal, zowel uit de stedelijke context als uit de omgeving, is meestal achtergebleven bij die van het traditioneel archeologisch onderzoek.⁸¹

Inventariserend onderzoek van vindplaatsen voorafgaand aan geplande bodemverstoringen is in de stad een gecompliceerde aangelegenheid. Als gevolg van de aanwezigheid van bebouwing is het veelal onmogelijk om voorafgaand aan het grondverzet een IVO (Inventariserend Veldonderzoek) uit te voeren. Niet zelden kan aan de hand van al bekende gegevens uit de directe nabijheid van de locatie wel een verwachting worden gegeven. Zo is vaak een voorspelling te doen over de dikte van het bodemarchief, de bewonings- en ophogingslagen of natuurlijke afzettingen. Het uitwerken van in het verleden uitgevoerd onderzoek in de stad kan daarbij van groot belang zijn. Vooronderzoek is ook mogelijk in de vorm van cartografische, archivalische en bouwhistorische gegevens. Voorts is het belangrijk dat verstoringen in de vorm van (sub)recente funderingen, kelders, riolen, e.d. vooraf in beeld worden gebracht. Voor het daadwerkelijk vaststellen of de verwachte resten ook aanwezig zijn is toetsing in het veld meestal onontkoombaar. Een lokale onderzoeksagenda, gebaseerd op de stand van kennis in de stad, kan daarbij als uitgangspunt dienen voor het formuleren van specifieke onderzoeksvragen.

⁸¹ Lauwerier 1994, 1997 en 2002; van Haaster 2003.

In organisatorische zin moet het veldwerk meestal ingepland worden tijdens werkzaamheden zoals sloop en bouwrijp maken van een bouwlocatie. Daardoor is er vaak weinig speelruimte in de tevoren vastgelegde planning. Archeologie in dicht bebouwde gebieden kent dan ook vaak specifieke logistieke problemen als gevolg van beperkte werkruimte en soms diepe ontgravingen temidden van belendende panden. Ook is er regelmatig sprake van extra voorzieningen die moeten worden getroffen of beperkingen als gevolg van veiligheid, bodemverontreiniging, e.d. Daar staat echter tegenover dat het onderzoek in de stad vaak een groot publieksbereik heeft door de concentratie van bewoning en de vaak grote hoeveelheid herkenbare en aansprekende vondsten.

3.5: Chronologie

Voor stadskernonderzoek zijn datering en chronologie van groot belang als gevolg van de complexiteit van het bodemarchief (m.n. in stratigrafisch opzicht), die het resultaat is van de langdurige dichtheid van de bewoning. Om te voorkomen dat vondstmateriaal vermengd raakt dienen opgravers er alert op te zijn dat materiaal goed stratigrafisch gescheiden wordt verzameld. Dat geldt vooral voor min of meer gesloten vondstcomplexen.

Het beschrijven van gesloten materiaalcomplexen, liefst met niet-archeologische dateringsgegevens, is belangrijk voor de typonchronologische kennis van het materiaal. Omdat in de meeste steden ook veel nijverheid heeft plaatsgevonden (bijv. productie van aardewerk) is een goed inzicht in productie en datering daarvan van belang voor dateringsdoeleinden. Ook voor het dateren op basis van bijvoorbeeld baksteenformaten of ontwikkelingen in de bouwtechniek (vergelijk par. 3.6.1) kan stadskernonderzoek een belangrijke bijdrage leveren.

3.6: Lokale gemeenschap

Kenmerkend voor de stedelijke gemeenschap is de heterogene bevolkingssamenstelling binnen de stad. Een goed uitgangspunt bij het archeologisch onderzoek van bevolkingsgroepen in de stad is de wooncultuur van de verschillende groepen. Daarbij spelen twee thema's een centrale rol: huizen en huisraad.

3.6.1: Huizen

Het archeologische onderzoek naar de ontwikkeling van huizen in stedelijke nederzettingen kan grofweg in drie thema's worden opgesplitst: 1/ bouwtechniek; 2/ ruimtelijke opzet en (functionele) indeling van huizen; en 3/ de afwerking van interieur en buitengevels. Deze thema's komen overeen met de indeling in onderzoeksthema's binnen het vakgebied van de bouwhistorie. In de praktijk is de grens tussen archeologie en bouwhistorie vaag, om niet te zeggen kunstmatig.⁸² In het algemeen kan men stellen dat het bovengrondse onderzoek naar huizen in steden zich vooral richt op de bakstenen gebouwen van de 13de tot 16de eeuw (dat verschilt per stad) en op alle vormen van huizenbouw vanaf de 16de/17de eeuw. Ondergronds (archeologisch) onderzoek wordt hoofdzakelijk gedaan bij huizen die zijn afgebroken, hoewel ook wel inpandig archeologisch onderzoek wordt verricht in het kader van een bouwhistorisch onderzoek. In het algemeen kan de archeologie vooral bijdragen aan thema's als bouwtechniek en ruimtelijke opzet en indeling van de huizen (aanwezigheid van haardplaatsen en vloeren). Archeologische vondsten kunnen bijvoorbeeld ook informatie opleveren over de afwerking van interieur en buitengevels (vondst van bouwmaterialen, plavuizen, wandtegels, haardstenen en of resten van natuurstenen gevelornamenten). De bestaande overzichten van de ontwikkeling van huizen zijn voornamelijk gebaseerd op bouwhistorisch onderzoek van stenen bouwwerken. Het gevolg daarvan is dat houtbouw in het algemeen sterk onderbelicht is gebleven.⁸³ In de meeste steden bestond de bebouwing tot in de 15de/16de eeuw hoofdzakelijk uit houtbouw. Deze huizen kennen we voornamelijk door archeologisch onderzoek.⁸⁴ Tot de 10de-13de eeuw bestonden de meeste huizen uit hout en leembestreven vlechtwerkwanden. In de 13de en 14de eeuw

⁸² In België hanteert men voor de term bouwhistorie zelfs de term 'muurarcheologie'. In Engels- en Franstalige gebieden vallen archeologie en bouwhistorie onder de noemer *archaeology* / *archéologie*. Over de relatie tussen bouwhistorie en archeologie, zie Van Genabeek 1994(a).

⁸³ Bouwhistorische overzichten: Temminck Groll 1963; Meischke & Zantkuijl 1969; Boekwijt 1990; Van Drunen 1990; Kipp 1992; Broekhuizen *et al.* 1992; Zantkuijl 1993; De Vries 1994; Klück 1999; Laleman 1999 (Gent); Willems *et al.* 2000; Meischke *et al.* 1993-2000; Glaudemans & Smit 2003; Peterse 2004; Van Drunen 2006 (de studies die zich specifiek richten op grote baksteenbouw ('stadskastelen') zijn hier buiten beschouwing gelaten).

⁸⁴ Een keur uit relevante archeologische onderzoeken: Sarfatij 1973; Van Haften 1987; Besteman 1989; Janssen 1990; Bult 1993; Van Enckevort & Thijssen 1996, 94-129; Carmiggelt *et al.* 1997; Bitter *et al.* 1997; Boekwijt & Janssen 1997.

komen daar de huizen bij met eikenhouten plankenwanden en huizen met wanden van gestapelde turfblokken. De opkomst van houtskeletbouw, waarbij de stabiliteit van een pand niet wordt ontleend aan het ingraven of heien van de staanders, maar aan het aanbrengen van schoren in de wanden en korbelen bij de balklaag, is nog onderwerp van onderzoek. De introductie van houtskeletbouw is archeologisch vooral zichtbaar in het verdwijnen van ingegraven palen en de toepassing van poeren, liggers of voetsmuren. De overgang lijkt zich omstreeks de 13de eeuw te hebben voltrokken. De techniek was toen echter al enkele eeuwen bekend.

De grootste huizen werden tot in de 13de eeuw opgetrokken uit natuursteen. Deze huizen waren vaak breed en diep en voorzien van verdiepingen. Door kantelen en arkeltorens kregen ze het aanzien van adellijke residenties. Ook waren ze in beperkte mate verdedigbaar: soms met de ingang op de eerste verdieping, bereikbaar met een wegneembare trap. Vanaf de 13de eeuw werd baksteen toegepast, zij het aanvankelijk alleen voor de grootste en belangrijkste gebouwen. In de loop van de 14de tot de 17de werd voor zijmuren steeds vaker gebruik gemaakt van baksteen, in plaats van hout, vlechtwerk en turf. De opkomst van 'harde daken' van leisteen, diverse typen daktegels en dakpannen hangt samen met deze 'verstening' van het huis als geheel.

Het proces van 'verstening' voltrok zich per regio verschillend. Dit is voor een deel het gevolg van verschillen in economische ontwikkeling, waardoor in de loop der tijd regionale bouwtradities ontstonden. Voor een ander deel zijn verschillen te verklaren door stadsbranden, die in sommige steden eerder dan in andere steden de aanleiding vormden voor het stadsbestuur om voorschriften uit te vaardigen voor het gebruik van bakstenen muren en harde daken.

Onze kennis over de ontwikkelingen in de ruimtelijke opzet en indeling van de huizen is tot op heden vrij globaal. De meeste huizen hadden slechts één, twee of drie vertrekken op de begane grond, waarbij het deel aan de straatzijde werd gebruikt als werkplaats annex winkel. Vanaf de 17de en 18de eeuw werd over het algemeen steeds meer belang gehecht aan privacy. Dit kwam tot uitdrukking in een duidelijker scheiding tussen private en publieke aangelegenheden. Op het niveau van het woonhuis wordt dit proces zichtbaar in de onderverdeling van het huis in vertrekken met aparte functies (werkplaats, kantoor, ontvangstruimte, keuken, eetkamer en privé-/slaapvertrekken). Huizen worden daarbij steeds vaker voorzien van één of meer verdiepingen. In de grotere huizen waren er bovendien aparte slaapplekken voor inwonend personeel. Tussen de vertrekken werd een gang aangebracht, zodat bezoekers niet meer, zoals voorheen, door de vertrekken heen werden geleid. Met de toename van het aantal vertrekken nam ook de hoeveelheid huisraad toe.

3.6.2: Huisraad en afval

In de bestudering van het huisraad van verschillende groepen in de stad ligt de nadruk op vondstcomplexen met aardewerk en glaswerk. Andere materiaalgroepen zijn vaak sterk ondervertegenwoordigd als gevolg van slechte conservering van hout, leer, riet, biezen en textiel, de beperkte duurzaamheid en het hergebruik van metalen (omsmelten). Daarnaast speelt ook de intensiteit van het gebruik een rol. Het is duidelijk dat de meest prestigieuze objecten in de Late Middeleeuwen dermate zuinig werden bewaard dat ze uiterst zelden in archeologische context voorkomen, maar alleen in verzamelingen en musea zijn overgeleverd. In dat kader moet er dan ook een kanttekening worden gemaakt bij de representativiteit van beerputten.⁸⁵ In de omgang met afval kan immers een scheiding hebben plaatsgevonden, waarbij verschillende soorten afval op verschillende plaatsen werden gedeponneerd. In de meeste laatmiddeleeuwse steden was er sprake van een vorm van afvalinzameling waarbij een deel van het vuilnis via de voordeur werd afgevoerd en dus niet in een afvalkuil of beerput belandde. In beerputten wordt dan ook zelden grof en groot afvalmateriaal aangetroffen.

Afval is desondanks een belangrijke bron van informatie over het leven in de oude stedelijke kernen, zowel kwantitatief als kwalitatief. De uiteenlopende soorten nijverheidsafval verdienen daarbij een aparte vermelding: vooral het pottenbakkersafval vormt een belangrijke bron van informatie, zowel kwantitatief als kwalitatief (goede conservering).⁸⁶ In veel steden werd het afval in de jongere perioden afgevoerd buiten de stad. De informatie over de primaire context is daarbij verloren gegaan. De informatie van dergelijke vuilstortplaatsen kan wel worden vergeleken met de samenstelling van het afval dat bij het huis in de bodem is beland (afvalkuilen en beerputten), zodat inzicht wordt verkregen in verschillende afvalstromen.

Naarmate de dichtheid van de bebouwing en het aantal inwoners in de stad toenam werd de omgang met afval steeds belangrijker. Aanvankelijk werd veel afval gedumpt op de braakliggende terreinen achter de huizen. Later werden er allerlei voorzieningen getroffen die de overlast van het afval en

⁸⁵ Voor een toelichting op met name beerputonderzoek: Ostkamp 1998, 1-14; Bartels 1999-I, 25-42; Bitter *et al.* 2002; 2004.

⁸⁶ De informatiewaarde is overigens sterk afhankelijk van de vraag of de aanwezigheid van het afval het gevolg is van hergebruik op een andere locatie (bijv. voor bemesting, verharding, ophoging, e.d.).

daarmee de kans op het uitbreken van ziektes moesten verkleinen. Er werden beerputten aangelegd en een deel van het afval werd opgehaald. Soms werden er goten of riolen aangelegd waarmee afval naar de grachten of rivieren werd afgevoerd.

Schriftelijke bronnen bevatten doorgaans weinig aanknopingspunten over de omgang met afval. Mede daarom is dit een belangrijk punt voor archeologisch onderzoek: archeologen danken het grootste deel van hun materiële bronnen immers aan de afvalverwerking. De aanleg van afvalkuilen, beerputten, goten en riolen strekt zich echter ook uit over andere onderzoeksvelden, zoals de wooncultuur en de bestuurlijke zorg voor problemen met betrekking tot vervuiling.

De archeologische vondst van serviesgoed en ander huisraad biedt inzicht in de dagelijkse gang van zaken binnen het huishouden, in verschillen tussen arme en welgestelde huishoudens, maar ook in aspecten als de identiteit en mentaliteit van de gebruikers. Ook biedt het mogelijkheden voor het maken van een vergelijking tussen stedelijke en niet-stedelijke complexen. Het theoretische kader voor de interpretatie van archeologische vondstcomplexen (vooral afvalkuilen en beerputten) is echter nog niet goed ontwikkeld.

Ecologisch materiaal uit archeologische contexten kan voorts inzicht verschaffen in voedselconsumptie, bereidingswijzen, leefomstandigheden, en eet- en drinkgewoonten. Deze komen tot uitdrukking in zowel het vaatwerk als in de voedselresten die worden aangetroffen in beerputten en afvalkuilen.⁸⁷ Talrijke opgravingsverslagen bevatten gegevens over detailonderzoeken van ecologisch materiaal uit afvalkuilen en beerputten; er is op dit punt echter nog weinig synthetiserend ecologisch onderzoek verricht.⁸⁸

3.7: Bovenlokale gemeenschappen

Steden maken deel uit van een groter (regionaal, bovenregionaal of internationaal) netwerk. Veel steden vervulden deze rol al sinds hun ontstaan. De diverse centrumfuncties die in Deel 2 zijn behandeld zijn daar nauw mee verweven. In dit kader past echter ook de vraag waarom Nederland in de Late Middeleeuwen één van de meest verstedelijkte gebieden van Europa is.⁸⁹

In 2005 publiceerde Rutte een regionaal/chronologische indeling van Nederlandse steden, waarbij hij negen zgn. 'stadslandschappen' onderscheidt: regio's waarbinnen de steden een samenhangende ontwikkelingsgeschiedenis vertonen (zie fig. 24.1).⁹⁰ Deze stadslandschappen hangen veelal samen met de ontstaanswijze van de steden, de fysische geografie en het overkoepelend bestuur van het betreffende gebied. Ze kunnen worden gebruikt als regionaal onderzoekskader, dat wil zeggen als uitgangspunt voor het onderzoek van bovenlokale ontwikkelingen.⁹¹

Vanuit de archeologie is, behalve bij met name het ROB Urbanisatie project, tot nu toe weinig aandacht geweest voor dit soort bredere vraagstukken. Pas vrij recent komt deze materie meer voor het voetlicht, mede gestimuleerd door de interesse van buiten de archeologie.⁹²

---

⁸⁷ Vergelijk bijvoorbeeld het onderzoek naar drinkgewoonten aan de hand van uiteenlopende bronnen (w.o. archeologische) door Laan 2003.

⁸⁸ Enkele overzichten van ecologisch detailonderzoek: Groenman-Van Waateringe & Van Wijngaarden-Bakker 1990; Lauwerier 1994; Van Haaster 2003. De RACM beheert voorts twee ecologische databases (Bone-Info en RADAR).

⁸⁹ Nicholas 2003.

⁹⁰ Rutte 2005.

⁹¹ Bij de selectie van Rutte kunnen wel enkele kanttekeningen worden geplaatst. Zo maakt hij weinig gebruik van actuele archeologische informatie, waardoor zijn samenvattingen van de ontwikkeling per individuele stad voor verbetering vatbaar is. De door hem voorgestelde samenstelling van steden en perioden zal zeker nog onderwerp van discussie moeten zijn, waarbij de onderlinge relaties tussen de steden nadere uitwerking behoeft (Zie Rutte & Van Engen 2005). Zo kan men vraagtekens plaatsen bij de grote nadruk die Rutte legt op de rol van de landsheren, terwijl daar onder historici uiteenlopende opvattingen over bestaan (vergelijk bijv. Leupen 1988 en Kruisheer 1988).

⁹² Rutte, R., & H. van Engen, 2005.

Fig. 24.1: Negen stadslandschappen.

Naar Rutte 2005, 148

3.8: Productie, distributie en consumptie van mobilia

Archeologische resten zijn een belangrijke bron voor onderzoek van productieprocessen en de gebruikte technieken. De informatie die daarover tot dusver is verzameld is helaas versnipperd over talrijke opgravingverslagen van individuele opgravingen. Publicaties die een overzicht geven over een specifiek ambacht of vorm van nijverheid zijn uiterst zeldzaam.⁹³

In het onderzoek naar ambachten neemt aardewerkonderzoek een prominente positie in. Dit is niet alleen het gevolg van de frequentie waarmee pottenbakkersafval in archeologische context wordt aangetroffen, maar natuurlijk ook van de hoeveelheid beschikbaar materiaal. Het aardewerkonderzoek is sterk gericht op herkomst en datering,⁹⁴ maar ook de productietechnieken krijgen aandacht. De stedelijke productie van aardewerk uit lokale kleisoorten kwam in de meeste

⁹³ Henkes' publicatie over glas is een van de weinige voorbeelden (Henkes 1994).

⁹⁴ Het is niet mogelijk om op deze plaats een overzicht te geven van de talloze publicaties over geïmporteerd aardewerk.

steden op gang tussen de 12de en de 14de eeuw. Inmiddels zijn in verscheidene steden bedrijfsgebouwen, ovens en pottenbakkersafval onderzocht.⁹⁵ In een aantal gevallen werd ook de gebruikte technologie onderzocht.⁹⁶ De vroege stedelijke aardewerkproductie vertoont in de loop der tijd een toenemende specialisatie. Bij de overgang van een huishoudelijke naar een werkplaatsproductie veranderde de kwaliteit en vorm van de producten; een professionele producent kon immers meer investeren in hulpmiddelen en soms was er ook sprake van een vorm van arbeidsverdeling.⁹⁷

Een soortgelijke ontwikkeling tekent zich ook af in de stedelijke textielnijverheid. In de loop der tijd verschenen er onder meer nieuwe typen weefgetouwen en ontstond er een arbeidsverdeling in de verschillende fasen van het productieproces. In deze context wordt door Baart summier verwezen naar *gender studies* over veranderende rolpatronen van mannen en vrouwen door de opkomst van specialisatie.⁹⁸ Helaas is deze invalshoek behalve dit incidentele geval niet verder uitgewerkt in archeologische theorievorming en onderzoek.

Een andere vorm van nijverheid waarover een toenemende hoeveelheid archeologische gegevens aan het licht komt, is de baksteen- en de tegelnijverheid. Informatie over de toepassing van baksteen, vloertegels, wandtegels, dakpannen e.d. worden door zowel archeologen als bouwhistorici aangedragen. Het onderzoek naar de productie ervan is tot dusver vooral een archeologische aangelegenheid, aangezien onderzoek van schriftelijke bronnen hiernaar zeldzaam is.⁹⁹

Voor ambachten die zich bezighouden met de verwerking van organisch materiaal wordt verwezen naar onder andere het ecologisch onderzoek van resten van een leerlooierij en de daarmee verwante nijverheid van hoornwerkers¹⁰⁰ en de publicatie van houten voorwerpen uit Groningen.¹⁰¹

3.9: Productie, distributie en consumptie van voedsel

Productie van voedsel, of in ieder geval van de basisingrediënten daarvan, is in steden over het algemeen beperkt geweest. Steden spelen echter wel een belangrijke rol in de *verwerking* van basisingrediënten tot producten zoals het brouwen van bier, het bakken van brood en het slachten van vee. In tegenstelling tot het platteland worden deze activiteiten in steden meestal verricht door gespecialiseerde ambachtslieden, hetgeen schaalvergroting en een grotere investering in technische voorzieningen en gereedschappen met zich meebrengt. Om die reden zijn de archeologische sporen van dergelijke activiteiten in de stad vaak beter zichtbaar dan op het platteland. Daarbij valt te denken aan ovens en fornuizen voor het bakken van brood en het brouwen van bier, maar ook om afvalproducten zoals slachtafval.¹⁰²

Naast deze meer technische aspecten van de productie kan de archeologie ook vragen beantwoorden die samenhangen met de herkomst van de basisgrondstoffen en de samenstelling en kwaliteit van de grondstoffen. Deze vragen zijn vrijwel alleen te beantwoorden door ecologisch onderzoek van (met name) productieafval. Afgezien van grondstoffen van duidelijke exotische herkomst, kan de herkomst van grondstoffen bijvoorbeeld worden vastgesteld door determinatie van veldonkruiden (in geïmporteerd graan), het onderscheiden van zout- en zoetwaterdieren, e.d. Ook de wijze waarop dierlijke resten verwerkt zijn kan een aanwijzing opleveren over de herkomst.

⁹⁵ Sinds het overzichtartikel van Janssen 1983(b) is er veel nieuw onderzoek gedaan. Enkele voorbeelden zijn: Bruijn 1979; De Groot & Hoekstra 1986; De Groot & Van Rooijen 1990; Van Rooijen 1993 (grijs- en roodbakkerij / handgevoerd en gedraaid aardewerk uit Utrecht); Van der Leeuw 1979; Numan 1987 (roodbakkerij aardewerk uit Haarlem); Van Wageningen 1988 (materiaalonderzoek naar de herkomst van aardewerk in Amsterdam); Land 1984; Bitter 1988(a); Bitter 1992 (rood- en witbakkend aardewerk uit Leiden); Mars 1991 (roodbakkerij aardewerk uit Gennep); Groeneweg 1992 (roodbakkerij aardewerk uit Bergen op Zoom); Bitter 1995; Van Gangelen *et al.* 1997 (rood- en witbakkend aardewerk uit Alkmaar); Bruijn 1985 (majolica uit Deventer); Kleij 1996 (roodbakkerij aardewerk uit Oosterhout). Voor onderzoek van rookgerei uit witbakkende klei, zie o.a. Carmiggelt & Van den Eynde 1993; Duco 2003; 2004.

⁹⁶ O.a. Bruijn 1979; Van der Leeuw 1979; Van Wageningen 1988; Mars 1991; Groeneweg 1992; Van Rooijen 1993; Bitter 1995. De technologie van tinglazuuraardewerk is vooral door kunsthistorici onderzocht. Het is op deze plaats niet mogelijk daarvan een overzicht te bieden.

⁹⁷ Voor achterliggende theorieën over ambachtelijke specialisatie, zie Peacock 1982; Schiffer & Skibo 1987.

⁹⁸ Baart 1981; 1983.

⁹⁹ Sinds het archiefonderzoek van Hollestelle naar de steenbakkerij (Hollestelle 1961) zijn er door archeologisch onderzoek veel nieuwe gegevens beschikbaar gekomen over steenovens, bakstenen en vloertegels, bijvoorbeeld in Utrecht (De Groot & Hoekstra 1986; Van Rooijen 1993; 1997) of Amsterdam (Gawronski & Veerkamp 2004; 2005). Ook van buiten de steden – bij kastelen en kloosters – zijn steeds meer voorbeelden bekend. Voor een recent overzicht van de vroegste ontwikkeling van de baksteen, zie Van der Hoeve 2005.

¹⁰⁰ Zie o.a. Prummel 1978 en 1983 ('s-Hertogenbosch); Van Wijngaarden-Bakker & Maliepaard 1992 (Leiden); Hillewaert & Eryvynck 1991 (Brugge).

¹⁰¹ Helfrich *et al.* 1995.

¹⁰² Voor een overzicht van in stedelijke context opgegraven ovens wordt verwezen naar Van de Venne 2005.

De voedingsmiddelen die in de stad werden geproduceerd vonden niet alleen aftrek bij de lokale bevolking, maar kunnen ook over (vaak grote) afstanden zijn verhandeld. Daarbij valt bijvoorbeeld te denken aan bier, dat in de 15de tot de 17de eeuw voor veel steden een belangrijk exportproduct was. Naast de producten die in de stad zelf waren vervaardigd, werden in de stad uiteraard ook producten geconsumeerd die als eindproduct van elders werden geïmporteerd. De aanwezigheid daarvan kan (archeologisch) alleen worden vastgesteld op basis van consumptie-afval. De meeste stadsopgravingen zijn tot op heden nauwelijks basisgegevens verzameld over organisch. Deze lacune is vooral het gevolg van het feit dat specialistische kennis hierover meestal ontbreekt en er hoge kosten zijn verbonden aan het uitbesteden van dergelijk onderzoek.

3.10: Archeologische monumentenzorg in steden

*Behoud in situ / ex situ*¹⁰³

Door de grote ruimtelijke en economische druk zijn de mogelijkheden voor behoud *in situ* in steden beperkt. In de stedelijke archeologie staat behoud *ex situ* daarom ook meestal centraal. Het is echter zaak ook de mogelijkheden tot behoud *in situ* actief in het archeologiebeleid te betrekken.¹⁰⁴ Op zeer beperkte schaal gebeurt dit inmiddels (met name daar waar gemeentelijk archeologen werken). Diverse steden beschikken inmiddels over een archeologische verwachtings- of waardenkaart waarop bekende of verwachte archeologische waarden van terreinen binnen de stad staan aangegeven.¹⁰⁵ Deze kaarten vertonen echter grote verschillen in diepgang, schaalniveau, gebruikte legenda-eenheden en inhoudelijke onderbouwing. Het verdient aanbeveling om voor het binnenstedelijk gebied (oude stadskernen) te streven naar een standaard, of minimum eisen te formuleren waaraan dergelijke kaarten zouden moeten voldoen. Hier ligt een taak voor archeologische partijen als het CGA en RACM, mogelijk in samenwerking met de VNG.

Er zijn zeer weinig archeologische rijksmonumenten in steden aangewezen. In de meeste gevallen gaat het daarbij vooral om niet-stedelijke of prestedelijke elementen (zoals Romeinse vindplaatsen of ringwallen). Desondanks kunnen zich juist in steden terreinen bevinden met een hoge zeldzaamheids- en informatiewaarde, zoals bisschoppelijke en grafelijke centra, of de VOC-complexen in Amsterdam. Maar ook kleinschalige complexen en niet-elitaire fenomenen zoals woonwijken, kerkjes en grafvelden zouden voor rijksbescherming in aanmerking kunnen komen. Er zijn in stedelijke contexten wel veel gebouwde (bovengrondse) monumenten die rijksbescherming genieten. Vanuit archeologisch perspectief is het echter te betreuren dat de ondergrond van deze monumenten niet automatisch onder de wettelijke bescherming valt. Bij veel gebouwde monumenten is de ondergrond namelijk vaak nog grotendeels intact en van grote archeologische waarde. In praktijk blijkt deze ondergrond vaak net zo kwetsbaar te zijn als de rest van het bodemarchief. Dit geldt met name voor monumenten uit de periode vóór 1850, zoals kerken, kloosters, kastelen, oude huizen, torens, e.d.

Een mogelijkheid die nog vrijwel niet benut wordt is de plaatsing van archeologische terreinen op de gemeentelijke monumentenlijst. Enkele steden met een eigen gemeentelijke archeoloog hebben al eigen archeologische monumenten, maar het zijn nog uitzonderingen. Deze vorm van bescherming zou ook kunnen worden ingezet ten behoeve van het beschermen van de hierboven genoemde ondergrond van gebouwde monumenten. Behalve het maken van een gemeentelijke kaart van interessante onderzoekslocaties (archeologische verwachtingskaart) zouden gemeenten moeten inzetten op het maken van een archeologische beleidskaart, gericht op behoud, waarop de verschillende monumentenzorgregimes (*in* en *ex situ*) zijn aangegeven.¹⁰⁶

Een belangrijk aspect van monumentenzorg in steden is bewustwording van de archeologische erfenis bij het publiek, de politiek, maar ook binnen de ambtelijke organisatie. Kennis (en waardering) van het eigen bodemarchief kan helpen bij het voorkomen van - voor het bodemarchief - destructieve ontwikkelingen.

In toenemende mate wordt in projecten gewerkt aan de verbetering van de omgang met de cultuurhistorie in stedelijk gebied.¹⁰⁷ Recentelijk is een studie verschenen over het duurzaam beheer van archeologische waarden in steden,¹⁰⁸ alsmede een rapport over 'De rol van cultuurhistorie in

¹⁰³ Hier wordt allereerst opgemerkt dat, vanwege de aard van het onderwerp, de gemeentelijke archeologische monumentenzorg met name voor binnensteden in deze paragraaf meer centraal staat dan de term 'stadsarcheologie'.

¹⁰⁴ Zie voor een voorbeeld beleidsplan www.gemeente-archeologen.nl

¹⁰⁵ Deze kaarten zijn meestal gericht op de vraag waar wel of geen rekening moet worden gehouden met archeologische resten.

¹⁰⁶ O.a. de gemeente 's-Hertogenbosch beschikt over een dergelijke, op behoud gerichte beleidskaart.

¹⁰⁷ Voor voorbeelden, zie www.belvedere.nu en www.projectenbankcultuurhistorie.nl.

¹⁰⁸ Jacobs 2005.

stedelijke projecten'.¹⁰⁹ In het kader van het Planarch-project 'AMZ en verstedelijking' is voorts een inventarisatie gemaakt van de wensen/ervaringen van niet-archeologen met deze materie.

Waarderen

Voor veel binnenstedelijke terreinen geldt dat het moeilijk is om de informatie te verkrijgen die nodig is om een terrein te waarderen en een inschatting te maken van de opgraving ervan. Door gronddruk en/of bebouwing is archeologisch vooronderzoek meestal niet of nauwelijks mogelijk. Bij de waardering moet dan ook vaak worden uitgegaan van schriftelijke, cartografische of bouwhistorische bronnen. Een waardering conform de KNA is in principe wel mogelijk, zij het dat de informatie lang niet altijd bruikbaar is op microniveau. Een goede bureaustudie waarin op basis van schriftelijke en iconografische gegevens en informatie over bodemingrepen in het recente verleden een verwachtingsmodel is opgesteld kan een belangrijk middel zijn bij het waarderen van een terrein. In steden waar al langere tijd een eigen archeoloog werkzaam is, zijn er vaak in de loop der tijd via allerlei kleine en grotere ingrepen (werkputjes, riolen, bouwputten, e.d.) de nodige gegevens verzameld uit de omgeving van een terrein die bij de waardering van belang kunnen zijn.

Oud onderzoek

Het is al vele malen gezegd: in de meeste steden bestaan grote achterstanden op het gebied van basale uitwerking van onderzoeksgegevens. Als gevolg daarvan ontbreken ook overzichten en syntheses. Een deel van de wel geborgen, maar nog niet gepubliceerde informatie is van belang voor het monumentenzorgbeleid in steden. Het is niet realistisch om te verwachten dat de achterstand bij de uitwerking op korte termijn zal zijn ingehaald.¹¹⁰ Er zullen dus strategische keuzes moeten worden gemaakt.

Binnen de steden met een achterstand in uitwerking zou gekeken moeten worden welke informatie uit de uitgevoerde onderzoeken rechtstreeks kan worden ingezet voor een goed monumentenzorgbeleid. Hierbij kan gedacht worden aan het bepalen van de aard en omvang van vindplaatsen, de aanwezige stratigrafie, potentie voor specialistisch onderzoek en het bepalen van kennislacunes. Een eerste aanzet tot het verkrijgen van dergelijke informatie is om van oud onderzoek een summiere samenvatting te maken van de te verwachte resultaten na uitwerking. Daarmee wordt het oude onderzoek tot op zekere hoogte toegankelijk en bruikbaar bij het monumentenzorgbeleid. Door deze kennis in kaart te brengen is het mogelijk een beleidskaart te ontwikkelen voor zowel voor behoud als potentieel onderzoek.¹¹¹

Zowel op landelijk als op lokaal niveau zou kunnen worden bekeken welke projecten zich het beste lenen voor uitwerking en het vergaren van kenniswinst.¹¹² Mogelijk dat een voortzetting van het project *Odyssee* hier uitkomst kan bieden.¹¹³ In dat kader zijn voor de stedelijke archeologie vele thematische, regionale of lokale projecten te bedenken.

3.11: De staat van het bodemarchief

De druk op de grond in steden is groot en aantastingen zijn aan de orde van de dag. In het in 1982 verschenen rapport *Het bodemarchief bedreigd* werd vastgesteld dat het stedelijke bodemarchief vooral wordt aangetast door nieuwbouwactiviteiten, een proces dat vanwege de hoge ruimtelijke druk niet of nauwelijks is te beperken. Ook nutsvoorzieningen zorgen voor een sluipende erosie van het bodemarchief in de openbare ruimte, zoals pleinen, straten en wegen. Vanwege de vele actoren en belanghebbenden is het lastig om in een stad het overzicht te houden op wat er aan bodemingrepen gebeurt.

Ook vervuiling kan een aantasting van het bodemarchief vormen. Het komt tegenwoordig regelmatig voor dat er vanwege bodemverontreiniging alleen onder beperkende en kostbare voorwaarden kan worden opgegraven, of dat de waarneming van grondsporen onmogelijk is (bijvoorbeeld bij zware olievervuiling). In deze gevallen kan gesproken worden van 'niet-winbare' archeologie.

---

¹⁰⁹ Van Mispelaar & Nyst 2006.

¹¹⁰ In Den Haag is men in 2005 begonnen met het in beeld brengen van en het structureel wegwerken van de achterstand. In Deventer proberen de archeologen per opgraafproject een deel van het relevante nabijgelegen oud-onderzoek mee te nemen.

¹¹¹ Bij verschillende gemeenten met een eigen archeologen is al veel van de informatie voorhanden in de vorm van rapportjes, kroniek verslagen e.d. Ook zijn in steden veel andersoortige gegevens beschikbaar.

¹¹² De UVA werkt bijvoorbeeld samen met de gemeente Maastricht aan het Servatiusproject, waarbij oude onderzoeksgegevens over de Vroege Middeleeuwen in Maastricht opnieuw (en in een brede context) worden bekeken.

¹¹³ Hessing & Mietes 2003. Voor het project *Odyssee* werd een inventarisatie van niet-uitgewerkt archeologisch onderzoek gemaakt.

Nog nauwelijks in beeld gebracht zijn de effecten van erosiefactoren zoals verzuring, gestage daling van de grondwaterspiegel, hei- en grout¹¹⁴-werkzaamheden, ondertunneling en onttrekking van grondwater. Aangenomen wordt dat deze activiteiten over het algemeen een negatieve invloed hebben op het bodemarchief. De vraag is ook welke gevolgen het onttrekken van grondwater voor een bouwput precies heeft op het bodemarchief van de omliggende terreinen, of welke schade heien veroorzaakt. Behoud *in situ* is overigens ook gebaat bij de ontwikkeling van archeologievriendelijke bouwtechnieken. Het onderzoek daarnaar staat echter nog in de kinderschoenen.¹¹⁵

---

¹¹⁴ Grout: injectie van de bodem met een soort beton voor verankering van damwanden, of voor het onderheien van bestaande constructies of het maken van (kelder)wanden en vloeren.

¹¹⁵ Zie hiervoor het NOaA-hoofdstuk 'Het behoud van archeologische monumenten'.

Literatuur

- Arts, N. (ed.), 1992: *Het Kasteel van Eindhoven. Archeologie, ecologie en geschiedenis van een heerlijke woning 1420-1676*, Eindhoven.
- Arts, N. (ed.), 1994: *Sporen onder de Kempische stad. Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven 1225-1500*, Eindhoven.
- Arts, N., H. Roosenboom & L. van Zalinge-Spooren 2001: *De kastelen van Helmond. Een machtscentrum aan de rand van de Peel*, Utrecht.
- Assink, J., O. Brinkkemper, R. van Genabeek, J. Kottman, F. Laarman, M. Smit & J. Verweij 1997: De materiële cultuur van het Agnietenconvent, in: F. van der Pol & M. Smit (eds.), *De Susters van Sanct Agnietenhuus. De geschiedenis, materiële cultuur en spiritualiteit van het Kamper Agnietenconvent*, Kampen, 59-100.
- Aten, D., 1995: *'Als het geweld comt...' Politiek en economie in Holland benoorden het IJ 1500-1800*, Hilversum (dissertatie Universiteit van Amsterdam).
- Baart, J.M., 1981: Spin- en weefgereedschappen en loden afkomstig van het Amsterdamse stadskernonderzoek, in: J.M. Baart (ed.), *Textiele bodemvondsten. Verslag van de Textieldag op 24 november 1979*, Amsterdam, 3-14.
- Baart, J.M., 1983: Stadskernonderzoek in Amsterdam, studiën naar sociale diversificatie, in: S.E. van der Leeuw (ed.), *Raakvlakken. Bijdragen aan een studiedag archeologie/antropologie*, Amsterdam, 84-96.
- Baart, J.M., 1986: Werkzeug, Gerät und Handwerksarten in der Stadt um 1200, *ZAM* 4, 379-389.
- Baart, J.M., W. Krook & A.C. Lagerweij 1986: Opgravingen aan de Oostenburgermiddenstraat, in: J.B. Kist (ed.), *Van V.O.C. tot Werkspoor*, Utrecht, 83-151.
- Baart, J.M., et al. 1977: *Opgravingen in Amsterdam; 20 jaar stadskernonderzoek*, Amsterdam.
- Baetsen, S., 2001: *Graven in de Grote Kerk. Fysisch-antropologisch onderzoek in de Grote of Sint Laurenskerk te Alkmaar*, Alkmaar (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie 8).
- Barendregt, L., 1988: De volle gerechte maat in Leiden, *Bodemonderzoek in Leiden. Jaarverslag 1987*, Leiden, 53-76.
- Bartels, M., 1999: *Steden in Scherven. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)*, Zwolle/Amersfoort.
- Bartels, M., 2006: De Deventer wal tegen de Vikingen; archeologisch en historisch onderzoek naar de vroegmiddeleeuwse wal en stadsmuren (850-1900) en een vergelijking met andere vroegmiddeleeuwse omwalde nederzettingen, *Rapportages Archeologie Deventer* 18.
- Barwasser, M., & M. Smit (eds.) 1997: *Acht eeuwen tussen twee stegen; Archeologisch, historisch en bouwhistorisch onderzoek in Kampen*, Kampen.
- Bastemeijer, A.F.W.E., & M. Groothedde 1999: *De Zutphense burcht van het jaar 1000 tot het eind van de twaalfde eeuw*, in: M. Groothedde et al. (eds.), *De Sint Walburgiskerk in Zutphen. Momenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk*, Zutphen, 31-61.
- Berg, W.J. van den, M.H.D. van Leeuwen & C. Lesger 1998: Residentiële segregatie in Hollandse steden. Theorie, methodologie en empirische bevindingen voor Alkmaar en Amsterdam, 16^e-19^e eeuw, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 24, 402-436.

Besteman, J.C., 1989: The pre-urban development of Medemblik: from an early medieval trading centre to a medieval town, in: H.A. Heidinga & H.H. van Regteren Altena (eds.), *Medemblik and Monnickendam. Aspects of medieval urbanization in northern Holland*, Amsterdam (Cingula 11), 1-30.

Beuningen, H.J.E. van, & A.M. Koldeweij 1993: *Heilig en profaan; 1000 laatmiddeleeuwse insignes*, Rotterdam (Rotterdam Papers 8).

Beuningen, H.J.E. van, A.M. Koldeweij & D. Kicken 2001: *Heilig en profaan 2. 1200 laatmiddeleeuwse insignes uit openbare en particuliere collecties*, Cothen (Rotterdam papers 12).

Bieleman, J., 1992: *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950. Veranderingen en verscheidenheid*, Meppel/Amsterdam.

Binski, P., 1996: *Medieval death. Ritual and representation*, London.

Bitter, P., 1988(a): Archeologisch onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van het Ir. Driessenplein en de ontwikkeling van de oever van de Oude Rijn op het Waardeiland te Leiden, *Bodemonderzoek in Leiden. Jaarverslag 1987*, 85-130.

Bitter, P., 1988(b): 15de-eeuws pottenbakkersafval uit het Ir. Driessenplein te Leiden, *Bodemonderzoek in Leiden. Jaarverslag 1987*, 141-148.

Bitter, P., 1991: Urbanisatie in de Middeleeuwen, in: J.H.F. Bloemers & T. van Dorp, *Pre- en Protohistorie van de Lage Landen*, Houten/Open Universiteit Heerlen, 383-394.

Bitter, P., 1992: Vroeg-17de-eeuws pottenbakkersafval uit de Pottenbakkersgang te Leiden, *Bodemonderzoek in Leiden. Jaarverslag 1990/1991*, 19-32.

Bitter, P., 1995: *Geworteld in de bodem*, Alkmaar (Publikaties Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie 1).

Bitter, P., 1999: Bewoningsgeschiedenis aan de hand van verschillende bronnen. Een onderzoek in Alkmaar, in: A. Carmiggelt, T.J. Hoekstra, M.C. van Trierum & D.J. de Vries (eds.), *A contribution to medieval and post-medieval archaeology and history of building*, Rotterdam (Rotterdam Papers 10), 11-30.

Bitter, P., 2002: *Graven en begraven. Archeologie en geschiedenis van de Grote Kerk van Alkmaar*, Hilversum (dissertatie Universiteit van Amsterdam) .

Bitter, P., & P.J.M. de Baar 1992: Enkele gedachten over het ontstaan van Leiden, *Bodemonderzoek in Leiden. Jaarverslag 1990/1991*, 95-102.

Bitter, P., 1998: Historische gegevens over huizen en bedrijven, hun eigenaren en bewoners, in: S. Ostkamp *et al.* (eds.), *Afval van gorters, brouwers en een hospitaal. Archeologisch onderzoek aan het Wortelsteegplein*, Alkmaar (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie 6), 21-56.

Bitter, P., J. Dijkstra, R. Roedema & R.P. van Wilgen 1997: *Wonen op niveau; archeologisch, bouwhistorisch en historisch onderzoek van twee percelen aan de Langestraat*, Alkmaar (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie 5/5A).

Bitter, P., S. Ostkamp & R. Roedema 2002: *De beerput als bron. Archeologische vondsten van het dagelijks leven in het oude Alkmaar*, Alkmaar.

Bitter, P., *et al.* 2004: *De verborgen stad. 750 jaar Alkmaar onder de grond*, Alkmaar (tevens themanummer *Vormen uit Vuur* 186/187).

Boekwijt, H.W., 1990: Steinhäuser in 's-Hertogenbosch im 13. und 14. Jahrhundert. In: *Hausbau in den Niederlanden. Jahrbuch für Hausforschung* 39, Marburg, 173-186.

Boekwijt, H.W., & H.L. Janssen (eds.) 1997: *Bouwen en wonen in de schaduw van de Sint Jan*, 's-Hertogenbosch (Kroniek archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in 's-Hertogenbosch 2), 's-Hertogenbosch.

Boer, D.E.H., 1997: 'Roerende van der visscheryen'. Enkele aspecten van de visvangst in Holland en Zeeland tot de Sint Elisabethsvloed van 1421, in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke & H. Sarfatij (eds.), *Holland en het water in de middeleeuwen. Strijd tegen het water en beheersing en gebruik van het water*, Muiderberg/Hilversum (Publicatie Stichting Comité Oud Muiderberg 71), 115-140.

Boersma, J.W., et al. (eds.), *Groningen 1040; archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen*, Groningen.

Broekhuizen, P.H., et al. (eds.) 1992: *Van boerenerf tot bibliotheek; Historisch, bouwhistorisch en archeologisch onderzoek van het voormalig Wolters-Noordhoff Complex te Groningen*, Groningen.

Bruijn, A., 1979: *Pottersvuren langs de Vecht*, Rotterdam (Rotterdam Papers 3).

Bruijn, A., 1985, De oven en de fabricage, *Mededelingenblad Nederlandse Vereniging van Vrienden van de Ceramiek* 119/120 (themanummer *De Deventer majolica-oven*), 32-51.

Bult, E., 1993: Ontstaan en ontwikkeling van Delft, in: E. Bult (ed.), *IHE Delft bloeit op een beerput. Archeologisch onderzoek tussen Oude Delft en Westvest*, Delft, 5-18.

Carasso-Kok, M. (ed.) 2004: *Geschiedenis van Amsterdam (I) tot 1578. Een stad uit het niets*, Amsterdam.

Carmiggelt A., 1993, MAE: Wat doen we er mee?, in: H.Clevis & J. Thijssen (eds.), *Assembled articles 1. Symposium on medieval and post-medieval ceramics, Nijmegen 2 and 3 September 1993*, Nijmegen, 55-86.

Carmiggelt, A., & G. van den Eynde 1993: *Een 17de-eeuwse tabakspijpenoven in Breda*, Breda (Archeologisch en Bouwhistorisch Onderzoek in Breda 1).

Carmiggelt, A., A.J. Guiran & M.C. van Trierum (eds.) 1997: *Archeologisch onderzoek in het tracé van de Willemsspoortunnel te Rotterdam*, Rotterdam (Boorbalans 3).

Carmiggelt, A., & E.J van Ginkel 1993: *De archeologie van Den Haag. Deel 3: De Middeleeuwen*, 's-Gravenhage (VOM-reeks 1993:1).

Carver, M.O.H., 1993: *Arguments in stone. Archaeological research and the European town in the first millennium*, Oxford (Oxbow Monograph 29).

Clevis, H., 1987: Nijmegen: investigations into the historical topography and development of the lower town between 1300 and 1500, *BROB* 37, 275-389.

Clevis, H. (ed.) 2003: *Handleiding classificatiesysteem voor laat- en post-middeleeuws aardewerk en glas, digitale versie 1.0*, Zwolle (Stichting Promotie Archeologie).

Clevis, H., & T. Constandse-Westermann 1992: *De doden vertellen. Opgravingen in de Broerenkerk te Zwolle 1987-88*, Kampen.

Clevis, H., & J. Kottman 1989: *Weggegooid en teruggevonden. Aardewerk en glas uit Deventer vondstcomplexen 1375-1750*, Kampen.

Cramer, M., & M. Krauwer (eds.) 1991: *Amersfoort goed bekeken. Beleidsnota en vademecum over monumentenzorg en archeologie*, Amersfoort.

Dam, P.J.E.M. van, 1998: *Vissen in venmeren. De sluisvisserij op aal tussen Haarlem en Amsterdam en de ecologische transformatie in Rijnland 1440-1530*, Hilversum.

- Dibbits, H., 2001: *Vertrouwd bezit. Materiële cultuur in Doesburg en Maassluis 1650-1800*, Nijmegen (dissertatie 1998).
- Dewilde, M., A. Eryvynck & A. Wielemans 1996: *Ieper en de middeleeuwse lakennijverheid in Vlaanderen. Archeologische en historische bijdragen*, Asse Zellik (Archeologie in Vlaanderen Monografie 2).
- Drunen, A.H. van, 1990: Die mittelgrossen Backsteinhäuser in 's-Hertogenbosch. In: *Hausbau in den Niederlanden. Jahrbuch für Hausforschung* 39, Marburg, 187-203.
- Drunen, A. van, 2006: *'s-Hertogenbosch van straet tot stroom*, Zwolle/Zeist.
- Dubbe, B., 1980: Het huisraad in het Oostnederlandse burgerwoonhuis in de late middeleeuwen, in: J. Drijber (ed.), *Thuis in de late middeleeuwen*, Zwolle (tentoonstellingscatalogus Provinciaal Overijssels Museum Zwolle), 20-86.
- Duco, D.H., 2003: *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*, Amsterdam.
- Duco, D.H., 2004: Drie eeuwen tabakspijpen uit Alkmaar, in: P. Bitter *et al.* (eds.), *De verborgen stad. 750 jaar Alkmaar onder de grond*, Alkmaar (tevens themanummer *Vormen uit Vuur* 186/187), 71-96.
- Duijvendak, M.G.J., & J.J. de Jong 1993: *Eliteonderzoek: rijkdom, macht en status in het verleden*, Zutphen (Cahiers voor Lokale en Regionale Geschiedenis 11).
- Emmens, K., 2000: Een nieuwe 'Bossche school'. Opleidingen in monumentenzorg en bouwhistorie, in: H. Willems, G. van Tussenbroek, R. Gruben & R. Gludemans (eds.), *De onderste steen boven. 25 jaar bouwhistorie in 's-Hertogenbosch*, Utrecht/'s-Hertogenbosch.
- Enckevort, H. van, & J. Thijssen (eds.) 1996: *Graven met beleid. Gemeentelijk archeologisch onderzoek in Nijmegen 1989-1995*, Abcoude/Nijmegen.
- Es, W.A. van, J.M. Poldermans, H. Sarfatij & J. Sparreboom 1982: *Bodemarchief bedreigd*, Amersfoort/Den Haag.
- Es, W.A. van, 1990: Dorestad centred, in: J.C. Besteman, J.M. Bos & H.A. Heidinga (eds.), *Medieval archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen/Maastricht (SPP 4), 151-182
- Es, W.A. van, & W.J.H. Verwers 1980: *Excavations at Dorestad 1. The harbour: Hoogstraat I*, Amersfoort (NO 9).
- Eynde, G. van den, 1990: Breda, een haven opgegraven, in: H. Sarfatij (ed.), *Verborgene steden. Stadsarcheologie in Nederland*, Amsterdam, 99-101.
- Fock, C.W. (ed.) 2001: *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle.
- Frijhoff, W., 1992: Inleiding: historische antropologie, in: P. Boekhorst, P. Burke & W. Frijhoff (eds.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1800. Een historisch-antropologisch perspectief*, Meppel/Heerlen (Open universiteit), 11-38.
- Frijhoff, W., 1997: Toeëigening: van bezitsdrang naar betekenisgeving, *Traiecta* 6, 99-118.
- Galinié, H., 1982: L'archéologie urbaine, in: z.n., *Archéologie Urbaine. Actes du colloque international Tours 7-20 novembre 1980*, Tours, 21-25.
- Gangelen, H. van, P. Kersloot & S. Venhuis 1997: *Hoorn des overvloeds. De bloeiperiode van het Noord-Hollands slibaardewerk (ca. 1580 - ca. 1650)*, Hoorn.

Gangelen, H. van, & S. Ostkamp 2001: Parallels between Hieronymus Bosch's imagery and decorated material culture from the periode between ca 1450 and 1525, in: J. Koldeweij, B. Vermet & B. van Kooij (eds.), *Hieronymus Bosch. New insights into his life and work*, Rotterdam, 153-170.

Garthoff-Zwaan, M., & A. Ruempol 1988: *Communicerende vaten*, Rotterdam.

Gawronski, J., 2002: Waar traditie en vernieuwing samenkomen. Oostenburg, de VOC-scheepswerf in Amsterdam, in: M.H. Bartels, E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij (red.), *Hollanders uit en thuis. Archeologie, geschiedenis en bouwhistorie gedurende de VOC-tijd in de Oost, de West en thuis. Cultuurhistorie van de Nederlandse expansie*, Hilversum (SCHI-reeks 2), 27-44.

Gawronski, J., 2004: Muurwerk van de 13de-eeuwse burcht aan de Nieuwezijdscolk, in: M. Carasso-Kok (red.), *Geschiedenis van Amsterdam deel 1, tot 1578: een stad uit het niets*, Amsterdam, 50-59.

Gawronski, J., & J. Veerkamp 2003: Over staal, kleef en stuit. Funderingen in Amsterdam, in: J. Gawronski, F. Schmidt & M.-Th. van Thoor (eds.), *Amsterdam Monumenten en Archeologie 2*, Amsterdam, 10-23.

Gawronski, J., & J. Veerkamp 2004: Bakstenen. Bouwstenen van Amsterdam, in: J. Gawronski, F. Schmidt & M.-Th. van Thoor (eds.), *Amsterdam Monumenten en Archeologie 3*, Amsterdam, 10-23.

Gawronski, J., & J. Veerkamp 2005: Plavuizen. Amsterdamse vloeren archeologisch bekeken, in: J. Gawronski, F. Schmidt & M.-Th. van Thoor (eds.), *Amsterdam Monumenten en Archeologie 4*, Amsterdam, 120-132.

Genabeek, R.J.M. van, 1994(a): *Het Witte Schild en In de Hemel. Verslag van het bouwhistorisch onderzoek Hoge Steenweg 9-11 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch (scriptie Universiteit van Amsterdam)

Genabeek, R.J.M. van, 1994(b): *De Agnieten op de Vloedijk. Archeologisch onderzoek naar een middeleeuws stadsklooster in Kampen*, 's-Hertogenbosch (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam).

Genabeek, R.J.M. van, 1997: De opgravingen op het terrein van het Sint Agnesconvent, in: F. van der Pol & M. Smit (eds.), *De zusteren van Sanct Agnetenhuus. De geschiedenis, materiële cultuur en spiritualiteit van het Kamper Agnietenconvent*, Kampen, 39-58.

Genabeek, R.J.M. van, 2000: Ravenstein. *Vestingwerken. Archeologisch Onderzoek*, 's-Hertogenbosch (IBID-rapport).

Genabeek, R.J.M. van, 2005: *Gorinchem Krijtstraat. Definitief Archeologisch Onderzoek*, 's-Hertogenbosch (BAAC-Rapport 02.060).

Gijsbers, W., 1999: *Kapitale ossen. De internationale handel in slachtvee in Noordwest-Europa (1300-1750)*, Amsterdam/Hilversum (dissertatie Universiteit van Amsterdam / Posthumus Reeks IX).

Glaudemans, R., & J. Smit 2003: De houten stad. Het lange leven van het Amsterdamse houtskelet, in: J. Gawronski, F. Schmidt & M.-Th. van Thoor (eds.), *Amsterdam Monumenten en Archeologie 2*, Amsterdam, 24-39.

Groeneweg, G., 1992: *Bergen op Zooms aardewerk*, Waalre (Bijdragen tot de Studie van het Brabantse Heem 35).

Groenman-van Waateringe, W., & L.H. van Wijngaarden-Bakker 1990: Medieval archaeology and environmental research in the Netherlands, in: J.C. Besteman, J.M. Bos & H.A. Heidinga (eds.), *Medieval archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen/Maastricht (SPP 4), 283-297.

- Groot, H.L. de, & T.J. Hoekstra 1986: Baksels en misbaksels. Resten van een middeleeuws industriegebied, in: W.A. Casparie *et al.* (eds.), *Vondsten uit het verleden: oudheidkundig bodemonderzoek: archeologisch Jaarboek 1986*, Maastricht/Brussel, 46-61.
- Groot, H. de, 1997: De haven die verdween, in: G. Bakker & T. Hoekstra (eds.), *Het stenen geheugen; 25 jaar archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in Utrecht*, Utrecht, 13-39.
- Groot, H. de, & C. van Rooijen 1990: Door het vuur en voor het vuur. De Utrechtse aardewerkindustrie in de Bemuurde Weerd, in: H. de Groot (ed.), *Het vuur beschouwd*, Utrecht, 11-34.
- Groot, H.L. de, D.J. Fenne, T.J. Hoekstra en J. van Zelst (red.), 1993: *Op de schouders van reuzen monumentenbeleidsplan van de gemeente Utrecht*, Utrecht.
- Groothedde, M., en J. Krijnen, 2005: *Vestingstad Zutphen. Elf eeuwen versterken en verdedigen*, Zutphen.
- Haaften, C.J. van, 1987: *Nieuwe Langendijk Delft. Bouwhistorisch en archeologisch onderzoek van de panden 22 t/m 28*, Delft.
- Haaster, H. van, 2003: *Archeobotanica uit 's-Hertogenbosch, Millieuomstandigheden, bewoningsgeschiedenis en economische ontwikkelingen in en rond een (post)Middeleeuwse stad*, Amsterdam (Accademisch proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Hallewas, D.P., 1982: Een gat in de Breestraat te Leiden, *Bodemonderzoek in Leiden. Jaarverslag 1981*, 23-46.
- Heeringen, R.M. van, 1985: Archeologisch onderzoek van de laat-middeleeuwse kloosters van St. Agnes en St. Michiel in de stadswijk De Camp in Leiden, *Bodemonderzoek in Leiden. Jaarverslag 1984*, 83-126.
- Heeringen, R.M. van, *et al.*, 1987: *Heiligen uit de modder; in Zeeland gevonden pelgrimsinsignes*, Utrecht/Zutphen.
- Heidinga, H.A., & H.H. van Regteren Altena (eds.) 1989: *Medemblik and Monnickendam. Aspects of medieval urbanization in northern Holland*, Amsterdam (Cingula 11)
- Helfrich, K., J.F. Benders & W.A. Casparie (eds.) 1995: *Handzaam hout uit Groninger grond*, Groningen.
- Henderikx, P., 2005: Graaf en stad in Holland en Zeeland in de twaalfde en vroege dertiende eeuw, in: R. Rutte & H. van Engen (eds.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*, Hilversum, 46-62.
- Hendriks, J.C.P.A., 1996: *Stevige grond onder de voeten*, Dordrecht (gemeentelijke beleidsnota archeologie).
- Henkes, H.E., 1994: *Glas zonder glans*, Rotterdam (Rotterdam Papers 9).
- Hessing, W.A.M., & E.K. Mietes 2003: *Project Odyssee; een zoektocht naar de achterstand in uitwerking van archeologisch onderzoek in Nederland*, Bunschoten (Vestigia-rapport V75).
- Hillewaert, B., & A. Eryvnc 1991: Leerlooierskuipen langs de Eekhoutstraat, *Stad Brugge Stedelijke Musea, Jaarboek 1989-1990*, Brugge, 109-123.
- Hoek, C., 1975: Schiedam, een historisch-archeologisch stadsonderzoek, *Holland 7*, 89-195 en 513-560.
- Hoekstra, T., A.F. Kipp., B. Kluck *et al.* 1973-1994: Archeologische en bouwhistorische kroniek van Utrecht over de jaren 1972-1992, *Maandblad Oud-Utrecht*.

Hoekstra, T.J. 1990: Utrecht, Entstehung und räumliche Entwicklung bis etwa 1700, ein Überblick, in: U. Grossmann en D.J. de Vries (ed.), *Hausbau in den Niederlanden. Bericht über die Tagung des Arbeitskreises für Hausforschung in Utrecht vom 6. bis 10 Juni 1988*, Marburg, 205-222.

Hollestelle, J., 1961: *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560*, Assen.

Hoogma, D., en A. Steketee, 1996: *'s-Hertogenbosch Waterstad. Een historische waterstaatkundige verkenning*, 's-Hertogenbosch.

Hoeve, J. van der, 2005: Backstein in den Niederlanden, in: *Technik des Backsteinbaus im Europa des Mittelalters*, Petersberg (Berliner Beiträge zur Bauforschung und Denkmalpflege 2), 125-138.

Hundertmark, H., 2000: De 'primitieve' stadsmuur. De eerste stenen ommuring van de stad 's-Hertogenbosch, in: H. Willems et al. (eds.), *De onderste steen boven. 25 jaar bouwhistorie in 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch/Utrecht.

Hupperetz, W., 2004: *Het geheugen van een straat. Achthonderd jaar wonen in de Visserstraat te Breda*, Utrecht.

IJzereef, G., 1989: Social differentiation from animal bone studies, in: D. Serjeantson & T. Waldron (eds.), *Diet and crafts in towns*, Oxford (BAR British Series 199), 41-53.

Jacobs, E., M. Poldermans & T. van der Zon (eds.) 2002: *Spitten aan het Spaarne. Archeologisch onderzoek onder de Gravinnehof in Haarlem*, Haarlem.

Jacobs, E., & M.M.A. van Veen 1996: *Van kerk tot rekenwerk; laat- en postmiddeleeuwse vondstcomplexen aan het Lange Voorhout*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 3).

Jacobs, E., 2005, *Duurzaam beheer en behoud van archeologische waarden in het stedelijk gebied. Tussen papier en praktijk*, Amsterdam.

Janssen, H.L., 1980: Archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch 1977-1979. Doelstellingen en resultaten, *Brabants Heem* 32, 146-158.

Janssen, H.L. (ed.), 1983(a): *Van bos tot stad; opgravingen in 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch.

Janssen, H.L., 1983(b): Later medieval pottery production in the Netherlands, in: P. Davey & R. Hodges (eds.), *Ceramics and trade*, Sheffield, 121-185.

Janssen, H.L., 1985: De materiële cultuur van de middeleeuwse stedelijke kloosters in Nederland als probleem van de historische interpretatie van archeologische gegevens, in: J. Andriessse, P. Bange & A.G. Weiler (eds.), *Geert Grote en Moderne Devotie, voordrachten gehouden tijdens het Geert Grote Congres Nijmegen, 27-29 september 1984*, *Ons Geestelijk Erfgoed* 59:2-3, 114-116 en 314-343.

Janssen, H.L., 1990: Räumliche Entwicklung, Parzellierung und Hauskonstruktionen in 's-Hertogenbosch zwischen 1150 und 1350, in: *Hausbau in den Niederlanden*, Marburg (Jahrbuch für Hausforschung 39), 153-172.

Janssen, H.L., & F. Verhaeghe 1992: Urban archaeology as a source for urban origins and early urban development in the Low Countries, 1980-1990, in: N.C.F. van Sas & E. Witte (eds.), *Historical research in the Low Countries*, Den Haag, 1-17.

Kaptein, H., 1998: *De Hollandse textielnijverheid 1350-1600. Conjunctuur en continuïteit*, Hilversum (dissertatie Universiteit van Amsterdam).

Kipp, A.F.E., 1992: Grosse mittelalterliche steinerne Wohnhäuser in Utrecht, in: U. Grossmann (ed.), *Hausbau in den Niederlanden*, Marburg (Jahrbuch für Hausforschung 39), 257-282.

Kistemaker, J.G.M., 1984 & J.R. Magedans 1984: *Het Nobelhuis, een archeologisch en bouwhistorisch onderzoek*, 's-Gravenhage.

Kistemaker, J.G.M., 1990: Delft, een gasthuis grondig bekeken, in: H. Sarfatij (ed.), *Verborgen steden. Stadsarcheologie in Nederland*, Amsterdam, 123-127.

Kistemaker, R.E., & V.T. van Vilsteren 1994: *Bier! Geschiedenis van een volksdrank*, Amsterdam.

Kleij, P., 1996: Oosterhouts aardewerk, in: H. Clevis (ed.), *Assembled Articles 2*, Zwolle, 101-128.

Kleij, P., 2002: De scheepsbouw en scheepswerven aan de Hogedijk in Zaandam, in: M.H. Bartels, E.H.P. Cordfunke & H. Sarfatij (eds.), *Hollanders uit en thuis. Archeologie, geschiedenis en bouwhistorie gedurende de VOC-tijd in de Oost, de West en thuis. Cultuurhistorie van de Nederlandse expansie*, Hilversum (SCHI-reeks 2), 9-26.

Klück, B., 1999: Met de rug naar de kerk. Utrecht anders bekeken, in: A. Carmiggelt *et al.* (eds.), *A contribution to medieval and post-medieval archaeology and history of building*, Rotterdam (Rotterdam Papers 10), 131-141.

Klück, B., A. Hemmes en R. de Kam, 2004: *Het Utrechtse antwoord. De bastions van Karel V*, Utrecht.

Knevel, P., 1991: *Wakkere burgers. De Alkmaarse schutterij 1400-1795*, Alkmaar.

Koldeweij, A.M., & A. Willemse (eds.) 1995: *Heilig en profaan. Laatmiddeleeuwse insignes in cultuurhistorisch perspectief*, Amsterdam.

Krauwier, M., & F. Snieder (eds.) 1994: *Nering en vermaak*, Amersfoort.

Krook, W., 1993: Merkloden, in: J.J. Lenting, H. van Gangelen & H. van Westing (eds.), *Schans op de grens. Bourtanger bodemvondsten 1580-1850*, Sellingeren, 489-496.

Kruisheer, J., 1988: Stadsrechtbeoorkondiging en stedelijke ontwikkeling, in: E.H.P. Cordfunke *et al.* (eds.), *De Hollandse stad in de dertiende eeuw*, Muiderberg, 44-54.

Laan, C., 2003: *Drank en drinkgerei. Een archeologisch en cultuurhistorisch onderzoek naar de alledaagse drinkcultuur van de 18de-eeuwse Hollanders*, Amsterdam (dissertatie Erasmus Universiteit Rotterdam).

Lakerveld, C. van (ed.) 1977: *Opkomst en bloei van het Noordnederlandse stadsgezicht in de 17de eeuw / The Dutch cityscape in the 17th century and its sources*, Amsterdam/Toronto (catalogus Historisch Museum Amsterdam).

Laleman, M.C., 1999: De Gentse stenen; getuigen van handel in laken, graan en bouwstenen, in: A. Carmiggelt *et al.* (eds.), *A contribution to medieval and post-medieval archaeology and history of building*, Rotterdam (Rotterdam Papers 10), 61-73

Laleman, M.C., & P. Raveschot 1988: *Het onderzoek naar het middeleeuwse huis te Gent*, Gent.

Land, A.H., 1984: Laat dertiende-eeuws pottenbakkersafval uit Leiden, in: *Bodemonderzoek in Leiden. Jaarverslag 1983*, Leiden, 51-61.

Lauwerier, R.C.G.M., 1994: *De archeozoölogie van Nederlandse middeleeuwse steden; een inventarisatie voor onderzoek en behoud*, Amersfoort (Interne Rapporten ROB 18).

Lauwerier, R.C.G.M., 1997, Faunal remains from Dutch Medieval Towns, a survey, *Anthropozoölogica* 25-26, 479-486

Lauwerier, R.C.G.M., 2002, De archeozoölogie van de Middeleeuwen, Balans en perspectief, in: Woltering, P.J., W.J.H. Verwers & G.H. Scheepstra, *Middeleeuwse toestanden. Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg*, Amersfoort, p. 225-233.

- Le Goff, J., 1971: The town as an agent of civilisation c.1200 – c.1500, in: C.M. Cipolla (ed.), *The Fontana economic history of Europe Vol.1*, London/Glasgow.
- Leeuw, S.E. van der, 1979: De technologische aspecten van het aardewerk uit de Haarlemse oven, *Haarlems Bodemonderzoek* 10, 55-126.
- Leupen, P.H.D., 1988: Heer en stad, stad en heer in de dertiende eeuw, in: E.H.P. Cordfunke *et al.* (eds.), *De Hollandse stad in de dertiende eeuw*, Muiderberg, 9-17.
- Levy-Van Halm, J., (ed.) 1988: *Schutters in Holland. Kracht en zenuwen van de stad*, Haarlem (tentoonstellingscatalogus Frans Halsmuseum).
- Magendans, R.R., & J.A. Waasdorp 1985: *Landarbeiders en leerbewerkers in de Late Middeleeuwen opgravingen in 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage (VOM-reeks nr 1).
- Magendans, R.R., & J.A. Waasdorp (met bijdr. van P.J.W.M. Schulten & C.J.J. Stal) 1986: *Putten uit het verleden opgravingen in Loosduinen, Kazernestraat en Mauritshuis*, 's-Gravenhage (VOM-reeks nr 2).
- Mars, A., 1991: *Genneps aardewerk; een 18de-eeuwse pottenbakkerij archeologisch onderzocht*, Gennep.
- Meischke, R., & H.J. Zantkuijl 1969: *Het Nederlandse woonhuis 1300-1800*, Amsterdam.
- Meischke, R., H.J. Zantkuijl, W. Raue & P.T.E.E. Rosenberg 1993-2000 : *Huizen in Nederland. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle/Amsterdam (4 delen).
- Mispelaar, A. van, en C. Nyst, 2006: *De rol van cultuurhistorie in stedelijke projecten*, Amersfoort (ROB).
- Mulder, W.J., 1981: Cultuurhistorische aspecten, in: A.M. Luyendijk-Elshout (ed.), *Graven in de Pieterskerk*, Leiden, 53-68.
- Nicholas, D.M., 2003: *Urban Europe: 1100-1700*, Basingstoke.
- Nijhof, E., & H.L. Janssen 2000: Tekens voor Heiligen. Symbolen voor de heilige Catharina, Barbara en Agatha in 's-Hertogenbosch in de eerste helft van de zestiende eeuw, in: D. Kicken, A.M. Koldeweij & J.R. ter Molen (eds.), *Gevonden voorwerpen. Opstellen over middeleeuwse archeologie voor H.J.E. van Beuningen*, Rotterdam (Rotterdam Papers 11), 257-281.
- Noordegraaf, L., 1982: Textielnijverheid in Alkmaar 1500-1850, in: E.H.P. Cordfunke *et al.* (eds.), *Alkmaarse silhouetten*, Alkmaar (Alkmaarse Historische Reeks 5), 39-64.
- Noordegraaf, L., 1986: *Atlas van de Nederlandse marktsteden*, Utrecht/Antwerpen/Amsterdam.
- Noordegraaf, L., 1992: Internal trade and internal conflicts in the Northern Netherlands: autonomy, centralism, and state formation in the preindustrial era, in: *Britain and the Netherlands* 10, 12-27.
- Nota cultuurhistorie gemeente Gouda*, Gouda 2004 (Bijlage 4: *Archeologische basiskaart*; Bijlage 16: *Archeologische onderzoeksvragen*).
- Numan, A.M., 1987: Pottenbakkersafval uit de binnenstad van Haarlem, *Westerheem* 16, 124-139.
- Ostkamp, S., 1996: De monniksbeker. Van grap bij de wijn tot religieuze propaganda, *Vormen uit vuur* 157, 13-27.
- Ostkamp, S., *et al.* 1998: *Afval van gorters, brouwers en een hospitaal. Archeologisch onderzoek aan het Wortelsteegplein*, Alkmaar (Rapporten Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie 6).

Ostkamp, S., 2002: Symbolen van huwelijk en familie op de materiële cultuur van de hoogste adel (ca. 1400-1525), in: P.J. Woltering, W.J.H. Verwers & G.H. Scheepstra (eds.), *Middeleeuwse toestanden. Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg. Aangeboden aan Herbert Sarfatij voor zijn 65e verjaardag*, Amersfoort/Hilversum, 305-337.

Ostkamp, S., 2003: De introductie van porselein in de Nederlanden, *Vormen uit vuur* 180/181, 14-29.

Ostkamp, S., 2004: Tortelduiven en vlamme harten. Huwelijkssymbolen op zilver en aardewerk uit Alkmaar, in: P. Bitter *et al.* (eds.), *De verborgen stad. 750 jaar Alkmaar onder de grond*, Alkmaar (tevens themanummer *Vormen uit Vuur* 186/187), 112-155.

Ostkamp, S., R. Roedema & R.P. van Wilgen, 2002: The introduction of majolica in Alkmaar, in: J. Veeckman *et al.* (eds.), *Majolica and glass from Italy to Antwerp and beyond. The transfer of technology in the 16th- early 17th century*, Antwerpen, 449-464.

Overdiep, G., 1993: Bourtange gebouwd en gesloopt, in: J.J. Lenting, H. van Gangelen & H. van Westing (eds.), *Schans op de grens. Bourtanger bodemvondsten 1580-1850*, Sellingeren, 13-32.

Panhuysen, T.A.S.M., & P. Leupen 1990: Maastricht in het eerste millennium. De vroegste stadsontwikkeling in Nederland, in: z.n., *Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem*, Brussel, 411-455.

Peacock, D.P.S., 1982: *Pottery of the Roman world*, London.

Peteri, W.B., 1913: *Overheidsbemoeiingen met stedenbouw tot aan den Vrede van Münster*, Deventer.

Peterse, H., *et al.* (eds.) 2004: *Verborgen verleden. Bouwhistorie in Nijmegen*, Utrecht.

Portegies, M., 1999: *Dood en begraven in 's-Hertogenbosch. Het Sint-Janskerkhof 1629-1858*, Utrecht (Bouwhistorische en Archeologische Studies 's-Hertogenbosch 1).

Prummel, W., 1978: Animal bones from tannery pits in 's Hertogenbosch, *B.R.O.B.* 28, 399-422.

Prummel, W., 1983: Beenderen van middeleeuwse dieren, in: H.L. Janssen (ed.), *Van bos tot stad; opgravingen in 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch, 307-310.

Regteren Altena, H.H. van (ed.) 1966: *Stadskernonderzoek in Amsterdam (1954-1962)*, Groningen.

Regteren Altena, H.H. van, 1975: *Amsterdam in de put*, Amsterdam.

Regteren Altena, H.H. van, 1990: On the growth of young medieval archaeology: a recollection, in: J.C. Besteman, J.M. Bos & H.A. Heidinga (eds.), *Medieval archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen/Maastricht (SPP 4), 1-8.

Rooijen, C. van, 1993: *Scherven, erven en evolutie. Analyse van een deel van de stedelijke keramiekateliers in de Utrechtse Bemuurde Weerd tussen circa 1275 en 1350*, Amsterdam (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam).

Rooijen, C. van, 1997: De Utrechtse vloer, een historisch mozaïek in: G. Bakker & T. Hoekstra (eds.), *Het stenen geheugen; 25 jaar archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in Utrecht*, Utrecht, 57-71.

Rooijen, C.A.M. van, & M. Stafleu 1998: Mariaplaats/Walsteeg, in: D.H. Kok *et al.*, *Archeologische Kroniek, Provincie Utrecht 1996-1997*, Utrecht, 82-117.

Rooijen, C.A.M. van, 1999: Continue discontinuïteit, Het castellum Trajectum in het vroegmiddeleeuwse krachtenveld, in: *Jaarboek Oud-Utrecht 1999*, 5-34.

Roon, D. de, 2004: Dan maar de lucht in. Verhoging van Amsterdamse woonhuizen, in: J. Gawronski, F. Schmidt & M.-Th. van Thoor (eds.), *Amsterdam Monumenten en Archeologie 3*, Amsterdam, 34-43.

Rutte, R., 2005: Stadslandschappen. Een overzicht van de stadswording in Nederland van de elfde tot de vijftiende eeuw, in: R. Rutte & H. van Engen (eds.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*, Hilversum, 143-170.

Rutte, R., & H. van Engen (eds.) 2005: *Stadswording in de Nederlanden, op zoek naar overzicht*, Hilversum.

Sarfatij, H., 1973: Digging in Dutch towns: twenty-five years of research by the ROB in medieval town centres, *BROB* 23, 367-420.

Sarfatij, H., (ed.) 1990(a): *Verborgene steden. Stadsarcheologie in Nederland*, Amsterdam.

Sarfatij, H., 1990(b): Dutch towns in the formative period (AD 1000-1400). The archaeology of settlement and building, in: J.C. Besteman, J.M. Bos, & H.A. Heidinga (ed.), *Medieval archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen/Maastricht, 183-198.

Sarfatij, H., 1997: Urban archaeology in the Netherlands: its position in modern archaeological heritage management, in: W.J.H. Willems, H. Kars & D.P. Hallewas (eds.), *Archaeological heritage management in the Netherlands: fifty years State Service for Archaeological Investigations*, Assen, 217-238.

Sarfatij, H., 2006: *Dordracum excavatum. Opgravingen in Dordrecht. Archeologie van een deltatad*, Amsterdam (dissertatie Universiteit van Amsterdam).

Schiffer, M.B., & J.M. Skibo 1987: Theory and experiment in the study of technological change, *CA* 28, 595-622.

Smink, E.H., 1990: Bibliography of Dutch medieval and post-medieval archaeology, 1976-1987 in: J.C. Besteman, J.M. Bos & H.A. Heidinga (eds.), *Medieval archaeology in the Netherlands : studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen (SPP 4), 325-361.

Temminck Groll, C.L., 1963: *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht en hun relatie met die van andere Noordwesteuropese steden*, 's-Gravenhage.

Theuws, F., 2005: Drie modellen voor de ontwikkeling van het middeleeuwse Maastricht, in: R. Rutte & H. van Engen (eds.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*, Hilversum, 87-122.

Tielhof, M. van, 1995: *De Hollandse graanhandel 1470-1570. Koren op de Amsterdamse molen*, 's-Gravenhage (dissertatie Universiteit Leiden).

Unger, R.W., 2001: *A history of brewing in Holland 900-1900. Economy, technology and the State*, Leiden/Boston/Köln.

Veen, M.M. van, & J.A. Waasdorp 2000: *Archeologisch-geologische kaart van Den Haag*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 5).

Veerkamp, J., 1998: *Mammoeten in Amsterdam. Een archeologische verkenning langs de Noord/Zuidlijn*, Amsterdam.

Venne, A.C. van de, 2005: *Twaalf ovens, dertien ambachten. Archeologisch-historische analyse van ovens en ambachten in stedelijke context*, Amsterdam (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam).

Verhaeghe, F., 1994: L'espace civil et la ville. Rapport introductif, in: P. Demolin, H. Galinée & F. Verhaeghe (eds.), *Archéologie des villes dans le nord-ouest de l'Europe*, Douai (Actes du IVe Congrès International d'Archéologie Médiévale, Douai 1991; *Archaeologia Duacensi* 11), 145-190.

Verhaeghe, F., & H.L. Janssen 1984: Stadsgechiedenis en stadsarcheologie in de Nederlanden, *Archief- en Bibliotheekwezen in België* 53, 1-51.

Verhulst, A., 1999: *The rise of cities in North West Europe*, Cambridge.

Verkerk, C.L., 1997: Tollen en waterwegen in Holland en Zeeland tot in de vijftiende eeuw, in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke & H. Sarfatij (eds.), *Holland en het water in de middeleeuwen. Strijd tegen het water en beheersing en gebruik van het water*, Muiderberg/Hilversum (Publicatie Stichting Comité Oud Muiderberg 71), 97-114.

Vermeulen, B., H. Nalis & G. Havers 2006: *Razende mannen, onrustige vrouwen. Archeologisch en historisch onderzoek naar de vroegmiddeleeuwse nederzetting, een adellijke hofstede en het St. Elisabethgasthuis te Deventer*, Zwolle/Deventer (Rapportages Archeologie Deventer 17).

Voskuil, J.J., 1987: Boedelbeschrijvingen als bron voor de kennis van groepsvorming en groepsgedrag, *Volkskundig Bulletin* 13:1, 30-58.

Voskuil, J.J., 1988: De verspreiding van koffie en thee in Nederland, *Volkskundig Bulletin* 14:1, 68-93.

Vries, D.J. de, 1994: *Bouwen in de late Middeleeuwen. Stedelijke architectuur in het voormalige Neder- en Oversticht*, Utrecht.

Wageningen, R. van, 1988: *Ceramiekimporten in Amsterdam; een mineralogisch herkomstonderzoek*, Amsterdam (dissertatie Universiteit van Amsterdam).

Walle, A.L.J. van der, 1968: Het bodemonderzoek in het centrum van de stad Antwerpen, in: J.G.N. Renaud (ed.), *A contribution to medieval archaeology*, Rotterdam (Rotterdam Papers 1), 169-175.

Wijngaarden-Bakker, L. van, & C.H.Maliepaard 1992: Runderhoornpitten uit de Marktenroute te Leiden, *Bodemonderzoek in Leiden. Jaarverslag 1990/91*, 51-60.

Wijsenbeek-Olthuis, Th., 1987: *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang*, Hilversum.

Wijsenbeek-Olthuis, T.F., 1992: Vreemd en eigen: Ontwikkelingen in de woon- en leefcultuur binnen de Hollandse steden van de zestiende tot de negentiende eeuw, in: P. Boekhorst, P. Burke & W. Frijhoff (eds.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1800. Een historisch-antropologisch perspectief*, Meppel/Heerlen, 79-108.

Willems, H., G. van Tussenbroek, R. Gruben & R. Glaudemans (eds.) 2000: *De onderste steen boven. 25 jaar bouwhistorie in 's-Hertogenbosch*, Utrecht/'s-Hertogenbosch.

Willemsen, A., 1998: *Kinder delijt. Middeleeuws speelgoed in de Nederlanden*, Nijmegen.

Zantkuijl, H.J., 1993: *Bouwen in Amsterdam*, Amsterdam.